

АБДУРАУФ ФИТРАТ

АРУЗ ҲАҚИДА

(АДАБИЁТ МУАЛЛИМЛАРИ ВА
ИЛМ ТОЛИБЛАРИ УЧУН)

*Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими
вазирлигининг Республика таълим
маркази нашрга тавсия этган*

Нашрга тайёрловчи, сўзбоши
ва изоҳлар муаллифи —
филология фанлари номзоди
ҲАМИДУЛЛА БОЛТАБОВ

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1997

Фитратнинг ушбу рисоласи шарқ мумтоз шеърлятида асосий вазн тури ҳисобланган аруз илмининг мураккаб сирларини ўрганишга бағишланган бўлиб, у 1936 йили лотин ёзувида эълон қилинган эди. Ушбу нашрни тайёрлаган Ҳамидулла Болтабоев уни ҳозирги ёзувга ўгиришда илмий матншунослиқнинг барча талабларига риоя қилган. Китобга ўзига хос сўзбоши ва изоҳлар илова қилинган.

Рисола ўрта мактаб ўқитувчилари ва олий ўқув юрларининг талабаларига, шунингдек, кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Махсус муҳаррир: ЎзР ФА мухбир аъзоси, филология фанлари доктори, профессор Б. НАЗАРОВ

Ф 71

Фитрат Абдурауф.

Аруз ҳақида: (Адабиёт муаллимлари ва илм толиблари учун) / Махсус муҳаррир: Б. Назаров [Нашр. тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Ҳ. Болтабоев].—Т.: Ўқитувчи, 1997.—80 б.

ББК 83.3Ўзя73

Ф $\frac{4306010400-81}{353(04)-97}$ 190—97

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1997

ISBN 5-645-02905-4

ФИТРАТ — АРУЗШУНОС

Ҳар қандай шеърӣ асар туйғуларимизга таъсир этиб, бирор маъно англатиши баробарида ўзига муносиб шакл ва вазндагина гўзал ифодасини топиши мумкин. Анъанавий Шарқ адабиётида шеърӣ асарнинг ана шундай шаклий жиҳатларига, яъни «вазн» ва «қофия» томонларига алоҳида эътибор билан қараганлар. Аруз мумтоз шеърятнинг асоси, пойдевори саналиб, шеърнинг фақатгина зоҳирӣ кўринишларини эмас, балки ботиний моҳиятини ҳам тутиб тургани учун бу соҳани «илми аруз» номи билан атаб, алоҳида фан сифатида ўрганганлар.

Фитратнинг чуқур арузшунос бўлгани унинг «Адабиёт қондалари», «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи» каби қўлланма ва рисоалари, «Ўзбек адабиёти намуналари» мажмуаси ҳамда «Шеър ва шоирлиқ» каби мақолаларидан маълум. Шунга қарамай, олимнинг аруз илмига бағишлаб ёзган махсус илмий рисоласи «Аруз ҳақида» номи билан 1936 йилда чоп этилган. Мумтоз адабиётимизда аруз илмининг нозик тадқиқотчиларидан саналган Низомий Арузий Самарқандийнинг ёзишича, «ҳар кимнинг шеър таъби мустаҳкам бўлиб, унинг сўзлари ва фикри равонлашса, у шеър илмини ўрганишга, аруз ўқишга киришади»¹. Эҳтимол, мана шу илмий ўғит сабабли улкан адабиётшунос олим, мумтоз шеърятнинг чуқур тадқиқотчиси профессор Фитрат эллик ёшга этиб, фикри равон, сўзлари комил бўлгач, аруз илмига қўл уриши бежиз эмас.

Халил ибн Аҳмад (718—786) асарларидан бошлаб Абу Сибавайҳ (вафоти 793), Ал-Ахфаш (вафоти 830), Ибн Сидқий каби араб «арузӣ»лари, Ибн Ҳожиб, Рашидиддин Ватвот, Шамсиддин ар-Розий, Носириддин Тусий каби форс арузчиларининг аруз назариясига онд асарларида аруз илми изчил ўрганилиб, қонуниятлари мустаҳкам тизимга тушган. Навоӣ ва Бобур асарларида эса турк арузининг айрим хусусиятларигина кўрсатилиб, ўтган беш асрдан мўлроқ муддат давомида бирор олим томонидан қўл урилмай келинган. Бу даврда форс ва араб тилларида бир неча «рисолаи аруз»лар яратилган бўлса ҳам, аруз қондаларининг туркий шеърда қўлланилишига доир ҳеч қандай қайдларни учратмаймиз. Бундан ташқари, 20-йилларнинг бошларида авж олган арузга қарши ялпи курашлар бир

¹ *Низомий Арузий Самарқандий*. Нодир ҳикоятлар. Тошкент, 1985, 31-бет.

оз тийилиб, бу вазн ўзбек шоирларининг тажрибасидан қайта ўтгандан сўнггина Фитрат томонидан яратилган арузнинг «назарий ёқларидан сабоқ берувчи» бундай илмий рисола вужудга келишига эҳтиёж туғилди.

30-йилларнинг ўрталарида шеърятда шакл ва вазн муаммоларига бағишланган қатор мунозаралар уюштирилиб, «бармоқ» шеърый тизимининг енгил йўлини тутган айрим шоирлар «арузнинг келажаги йўқ»лиги ҳақидаги «башорат»лар билан унинг «тагига сув қўйишга» ҳаракат қилганлар. Аруз вазнининг «бошини бундай сиртмоқлардан қўтқариш учун» Фитрат бу соҳада махсус тадқиқот яратиб, унинг туркий шеърятдаги қонуний ўрнини тушунтириб берган.

Фитрат рисоласи нафақат аруз тарихи ва техникаси, балки умуман вазн назарияси ва унинг қўлланилиш тарихидан сабоқ берувчи назарий қўлланма ҳам ҳисобланади. Чунки олим ўз асарида шеър вазни масаласига шеърый асарни юзага чиқарувчи энг зарурий бадий бирлик сифатида қараган: «Қоидага мувофиқ суратда ўлчанган ва ўлчовлари муштарак бўлган гап парчаларининг маълум қоида билан кетма-кет тизилиши десак, ҳар ҳолда ҳақиқатдан жуда узоққа бормаимиз»¹. Ушбу таърифни тугалроқ тушуниш мақсадида шеър назарияси ҳақидаги илк илмий рисолалардан бири—Абу Наср Форобийнинг «Қитоб уш-шеър» асаридаги қоидаларга мурожаат қиламиз: «Шеърнинг ҳар бир вазнида қўлланиладиган сўз бўлаклари тартибининг муайян чегараси бўлади. Шеър байтларининг ҳар бир бўлагидаги вазн тартиби билан бошқа қисмидаги тартиб ҳамоҳанг бўлмоғи керак»². Мана шу ҳамоҳанглик, яъни Фитрат тушунтирган таъриф бўйича «шеър билан ёзилган маълум бир асарнинг вазнида воҳид қиёси бўлиб такрорланган нарса» шеърый асарнинг вазн ўлчовидир. Қисқача айтганда, шеър вазнида маълум бир қоида бўйича гап ва сўз, тўғрироғи, мисра ва байт ўлчанади. Бир сўзни ўлчаш ҳижола (бўғинлар) ёрдамида амалга оширилади. Худди шу ўринда, Фитрат тушунтирганидек, шеър вазни тизимлари ўртасида айирма вужудга келади. Мана шу нуқтадан бошланган ва бир-биридан кескин фарқ қиладиган «бармоқ» ва аруз вазнининг хусусиятларини олим шундай фарқлаб кўрсатади: «Бармоқ вазни шоирлари ҳижолаларнинг сонига аҳамият берадилар ва бир мисраъни ташкил қилган маълум бир миқдордаги ҳижоларни туроқлар воситаси билан айрим тўпламларга ажратадилар-да, туроқларнинг жойини белгилаш билан керак бўлган оҳангни таъмин этадилар. Аруз вазнида эса ҳижолаларнинг камияти билан кайфияти (миқдори билан сифати—*Ҳ. Б.*) аини даражада асосий роль ўйнайди. Мисраларда ҳижолаларнинг сони эътиборга олингани каби қисқа ва тўлуқ ҳижолаларнинг тизилиш тартиби ҳам ўзгарганча янги-янги вазнлар майдонга келади. Мана шу хусусият бармоқ

¹ *Фитрат*. Аруз ҳақида. О. Ҳошим таҳрири остида. Тошкент, 1936, 6-бет.

² *Абу Наср Форобий*. Шеър санъати. Тошкент, 1979, 13-бет.

вазни системасида йўқ». Маълумки, вазн масаласи бевосита ўша асар яратилаётган миллий тилнинг товуш жиҳатига, фонетик қонуниятларига боғлиқ. Фитрат ёзганидек, «тизимда (шеърда — Ҳ. Б.) вазн масаласини ҳар миллат ўз тилининг баъзи хусусиятларига кўра ҳал қилгандир». Аруз табиатининг турк тилига муносабати масаласини «тайин қилиш» учун олим «аруз тизининг тарихий ўсушини» кузатиш лозимлигини уқдирган: «мумкинки, араб адабиёт назариячилари арузни умуман шеър вазни маъносида олган ва англаганлар... Иқтисодий ҳаётнинг ўзгариши, жамиятнинг табақаланиши билан бирга вазн ҳам мураккаб вазифалар олиб, бурунги баситликларини йўқотади. Мураккаблана бошлайди. Мен ўз замонида мана шу омиллар натижасида ўзининг бурунги баситликларини йўқотиб, мураккаб ва мукаммаллашган аруз вазнлари системаси ҳақида гапирман». Ушбу эслатмадан Фитрат асари марказига қўйилган масала ҳамда унинг ҳал этилиш йўллари ойдинлашади. Сўнгра олим арузни вужудга келтирган ҳаётий омиллар тавсифига кўчиб, «арабларнинг туячилик» ҳаёти (яъни, кўчманчи бадавийлик турмуши — Ҳ. Б.), бу турмушнинг араб халқ шеърига таъсири, ҳатто «туянинг юришини тезлатиш учун араб туячиларининг махсус ашулалари бор»лигини қайд этиб, ниҳоят Имом Халил ибн Аҳмад заковати билан ўз қонуниятларини топган, маълум бир тизимга тушган аруз интизомини тушунтирган.

Халил ибн Аҳмад нафақат тил ва адабиёт, балки товушлар назарияси ва мусиқа техникасидан ҳам чуқур билимдон саналган. Унинг «Айн китоби» асарининг тилшуносликдаги ўрнини шу соҳа мутахассислари яхши билишади. Шу олим халқ қўшиқларини тўплаб ўрганиш билан бирга «эҳтимолки, арабларга қўшни бўлган халқлардан ҳам имкон доирасида фойдаланиб, букун билганимиз аруз қондаларини тузиб чиқди. Бу вазн араб халқ адабиётини юз фоиз ўз рамкаси ичига ололмаган бўлса ҳам, араб классик шеърятининг қонуний вазни бўлиб қолди». Фитрат араб олими асос солган арузга Ғарб олимларининг муносабати масаласини ҳам алоҳида кузатган: «Халилнинг қадим юнонча билганини назарда тутиб, баъзи олимлар «араб арузи юнонлилардан олинган» десалар-да, бу фикр кўпчилик томонидан рад қилинмоқдадир». Шу ўринда Фитрат қарашларига аниқлик киритиб, араб арузини «юнонлилардан ўтган» деювчилар учун асос биргина Фитрат айтган «Халилнинг юнонча билишлиги» эмас, балки кўҳна (антик) юнон шеърятини ўз тилининг фонологиясига кўра метрик тизимга мос эканини таъкидлаш жоиз. Бу вазн тизими учун ҳам асос худди аруздаги каби бўғинларнинг миқдори билан бирга сифат томонини ҳам ҳисобга олиниши ҳамда мусиқавийликка таянганидир. Юнон шеърятининг энг қисқа ритмик бирлиги сифатида «метр» сўзи олингани учун, шундан келиб чиқиб, Оврупа шеършунослари бу вазн хилини метрик тизим деб номлашни одат қилганлар. Худди шундай қонуниятларга асослангани учун улар арузни ҳам метрик система тар-

кибида кўрадилар. Шунинг учун ҳам арузни «юнонлилардан ўтгани»ни эмас, кўпроқ араб шеър техникасига юнон «метри»нинг таъсири ҳақида ёздилар¹. Айниқса, бу ҳол европацентристлар (жаҳон цивилизациясининг ўчоғини Европа деб тушунтирувчилар) орасида кенг тарқалган. Фитрат вазншуно олим сифатида мана шу илмий баҳслардан хабардор бўлгани учун ҳам бу қарашни рад қилиш учун асосни араб халқ шеърятидан келтиради. Ҳатто, аруз табиатига сингиб кетган «ижтимоий ҳаёт унсурлари»дан сўз очиб, аруз истилоҳларининг деярли барчаси ҳаётнинг асосга эга бўлиб, арабча номлар билан юритилишини кўрсатган. Худди шу асос кейинчалик ўзбек арабшуносларининг ишларида, жумладан, Э. Талабовнинг «Араб арузи» рисоласида ҳам акс этган².

Фитрат араб арузининг мураккаблашиш ва мукаммаллашиш жараёни ҳақида сўз юритаркан, Ахфаш, Ибн Сидқий каби аруз қоидачиларининг қарашлари ҳамда уларнинг аруз тараққиётига қўшган хиссаларини ўринли кўрсатади. Бу билан чекланмай, қўшни Эрон ва Рум мамлакатларида арузнинг тарқалиш сабабларини ҳам тушунтириб ўтади. Фитратнинг бу борадаги мулоҳазалари шу жиҳати билан эътиборга моликки, у араб арузининг Ажам мамлакатлари бўйлаб тарқалиш сабабларини Оврупа ва рус мусташириқлари бир овоздан тасдиқлаётган «араб босқини» мусулмончиликнинг айна шу ўлкалардаги таъсири билангина чекланмай, балки «Эрон шеър вазнининг-да, араб истилосидан ва араб арузи қоидаларининг қабулидан аввал бугунги аруз вазнига чиққан бўлиши мумкин»лигини қадимги форс манбалари «Бурхон Қатъе», «Оғани» каби маҳазлардан келиб чиқиб илгари сурган. Бу ўринда Фитратнинг «аруз вазнига чиққан» сўзини қадимги форс тилида ёзилган шеърят намуналарида ҳам метрик тизим хусусиятларини кўриш мумкин, деган ҳозирги эроншуносларнинг тасдиғи каби тушунсак, олим нафақат араб арузи, балки ажам арузи тарихини ҳам чуқур билганини тасдиқловчи шохидга эга бўламиз. Фитрат ажам, хусусан, эрон арузининг хусусиятлари ҳақида сўзларкан, унинг араб арузига муносабатини шундай белгиланган: «Эронлилар араблардан нима олган бўлса айнан олмади, ўзгартиб, унга ўз хусусиятларини тақиб олди ёки олиб тақди. Араб арузининг нисбатан умумий қоидаларини, назарий томонларини қабул қилишига қарамадан форсий шеър вазнларининг муҳим хусусиятларини ҳам унга сингдира бошлади. Шундай қилиб, айрим бир «форсий аруз» майдонга қўйулди. Мана бу «форсий аруз» назарий томонларда, умумий қоидаларда, тафсилот ва терминларда араб арузининг айнан деярли кўпийси бўлса ҳам, бошқа томонларда ундан ажралади». Мана бу «бошқа томонлар», яъни араб ва форс арузидаги баҳрлар миқдори ўртасидаги тафовутлар, форсий сўзларнинг акустик

¹ Поэтика древнегреческой литературы. М., 1981, с. 21—81.

² Талабов Э. Араб арузи. Тошкент, 1977, 5—6-бетлар.

хусусиятларидан келиб чиқадиган сифат ўзгаришлари каби масалалар ҳам рисолада изчил баён қилиб берилган. Биргина баҳрлар масаласига эътибор қаратсак. Фитрат Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадойиқ ус-сеҳр фи дақойиқ уш-шеър», Ибн Ҳожибнинг «Илм ул-аруз», Шамсиддин Муҳаммад ар-Розийнинг «Ал-мўъжам фи маъойири ашъор ал-ажам», Хожа Носириддин Тусийнинг «Меъёр ул-ашъор» асарларидан чуқур хабардор эканини англаб етамиз.

Рисолада араб арузи бизга қадар араб-форс арузи шаклини олгани, сўнгра эса Ўрта Осиё турклари томонидан қабул этилгани давомли суратда кўрсатилган: «Мана шундай қилиб, араб арузини араб-форс арузи ҳолига келтирдилар. Бизнинг Ўрта Осиё турклари томонидан қабул этилган аруз шул араб-форс арузидир, қачон қабул этилгани аниқ эмас. Бироқ ҳижрий 462 да Қашғарда ёзилган машҳур «Қутадуғ билиг»нинг шу аруз вазнида ёзилгани эътибор этилса, жуда эскидан қабул этилгани маълум бўладир». Демак, бизнинг шеъриятимиз Юсуф Хос Ҳожиб давридан бошлаб мана шу вазни давомли суратда қўллаган, мумтоз адабиётимизнинг энг гўзал ва комил асарлари шу вазнида битилган экан, аруз интизомини чуқур эгаллаш мажбурияти шу кунги адабиётшунослар ва шоирлар зиммасида қолади.

Фитрат рисоласи ўзбек арузи масалаларига бағишланган экан, бу мавзуда ёзилиб, ўз даврида шухрат топган ва шарқда «арузи туркий» номи билан машҳур бўлган Алишер Навоийнинг «Мезон ул-авзон», Бобурнинг «Аруз рисоласи»га Фитратнинг муносабати масаласини ҳам ойдинлаштириб олиш зарур. Чунки бу мавзуда Фитратга қадар узоқ вақт илмий асар яратилмади, айрим усмонли турк олимларининг асарлари ҳам Навоий ва Бобур асарларининг қайди даражасида эди.

Маълумки, Фитрат ўз асарида Навоий рисоласига муносабатини яширмайди. Айрим ўринларда улуғ шоирдан иқтибос келтириб, унга муносабатини англаган бўлади. Хусусан, Фитратнинг 1919 йилда ёзилган «Шеър ва шоирлиқ» мақоласида «вазн» ва «қофия» масалаларидан сўз юритаркан, арузда Навоий асарларини мукамал санайди ва улуғ шоирни бу маънода тақдирлаган бўлса ҳам, кейинги асарларида Навоий асарларида «араб-эрон метрикаси бутун тафсилоти билан акс этгани»ни қайд этади. Ҳазрат Навоийнинг «чун ўзонларнинг ўзмоғи ва ўзбекларнинг будай-будайи ҳеч вазн била рост эмас эрди, анга таарриз қилилмади, агарчи асарлари бордир, аммо анинг аруз илмига даҳли йўқдир»¹ сўзларини ўзича шарҳлаб, «Навоий араб арузининг қоидаларини ёзиб турганда «ҳеч» вазн билан «рост» келмаган, яъни ўзимизнинг бармоқ вазнимизда айтилган шеърлар ва у шеърлар ўқулатурган куйлардан сўзлаб ўтирмақ тўғри иш эмас. Бироқ Навоийнинг юқоридаги қим-

¹ *Навоий. Мезон ул-авзон // Асарлар. Ҷн беш томлик. XIV том, Тошкент, 1967, 180—181-бетлар.*

матли маълумотини ўқугандан кейин «кошки шул араб арузини ёзганингиз жойида турк вази, турк мусиқийси тўғрисида китоблар ёзса эдингиз» демакдан ўзимизни сақлай олмаймиз»¹ деган «гина»ларни ҳам учратамиз. «Аруз ҳақида»ги рисолада эса, бу танқидий қараш бирмунча изчиллик билан давом эттирилиб, нафақат Навоий, балки ундан сўнг мукамал бир тарзда яратилган Бобур рисоласига ҳам шундай танқидий кўз билан қараганининг гувоҳи бўламиз: «Навоий билан Бобур Мирзонинг аруз ҳақида ёзилган китобларида «чғатойчанинг хусусиятларини сақлаш» деган тамойилдан ҳеч бир из кўрилмади» деб куйиниб ёзган. Бу ҳолни олим куйидагича шарҳлайди: «Эрон феўдализм аристократияси аруз қондаларини араблардан олганда ўзгартиб, унга ўз хусусиятларини тақиб, сингдириб олган экан, Урта Осиё чғатой ва ўзбек феўдализм даврлари сарой адабиёти нега шундай қилмади?.. Ўз тилларининг, ўз халқ шеърларининг ҳеч бир хусусиятини нега аруз вазига сингдиришга урунмаганлар». Бизнингча, Фитратдай мумтоз адабиёт ва араб-форс арузининг чуқур билимдони саналган олим кўтарган бу муҳим савол тасодифий шоирона эҳтироснинг натижаси бўлмай, ўз илмий асосига эга. Олим бу каби кескин хулосага келишдан аввал «Бобур рисоласини худди Навоий асарини ўқигани каби синчиклаб ўрганиб чиққанми?» деган табиий саволга дуч келамиз. Агар биз ўзбек бобуршуносларининг асарларидаги фикрларга қулоқ солсак: «Бобур ўзбек арузига оид махсус рисола ёзганлигини «Бобурнома»да баён қилган. Лекин бу асар турли сабабларга қўра шу вақтгача илм аҳлига маълум эмас эди. «Мухтасар» қўлёзмаси ҳақида биринчи маълумот Е. Блоше каталогига берилган. 1968 йили профессор Ҳамид Сулаймон Англия ва Францияга қилган илмий сафари натижасида Е. Блоше каталогига кўрсатилган Бобурнинг 1308 рақами остида Париж Миллий кутубхонасида сақланаётган қўлёзмасининг ягона нусхаси билан танишиб чиқди ва унинг микрофильмини Адабиёт музейи фондига олиб келди»². Шундан сўнг бу асар ҳақида В. И. Асланов, А. М. Шчербак, М. Шайхзода, И. В. Стеблева, Ё. Исҳоқов ва бошқаларнинг³ мақола ва тадқиқотлари эълон қилинди. Агар биз шу маълумотлар доирасида чекланиб қолсак, Фитрат Бобур асарини ўқимаган, кўрмаган бўлиб чиқади. Бироқ олимнинг «Аруз

¹ Фитрат, *Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи*, Самарқанд-Тошкент, 1927, 57-бет.

² *Бобур*. Мухтасар (нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасан). Тошкент, 1971, 5—6-бетлар.

³ *Асланов В. И.* Проблемы тюркоязычного стихосложения в отечественной литературе последних лет. // «Вопросы языкознания», 1968, № 1; *Шчербак А. М.* Бобурнинг аруз ҳақидаги рисоласи ва унинг Навоий ижодини ўрганишдаги аҳамияти. // «Адабий мерос», 1971, 2-сон; *Шайхзода М.* Қушиқлар ҳақида // «Ўзбекистон маданияти», 1964, 4 июль; *Стеблева И. В.* Очерки теории тюркского стиха (рецензия на книгу М. Хамраева) // «Народы Азии и Африки», 1971; № 2; *Исҳоқов Ё.* Бобурнинг арузга доир рисоласи адабиётшунослар баҳсида. // «Ўзбек тили ва адабиёти», 1973, 6-сон.

ҳақида»ги рисоласини синчиклаб кузатсак, гарчи у асарнинг номини келтирмаган бўлса ҳам (чунки, бу ном Бобурнинг ўз асарларида ҳам «Мухтасар», «Муфассал» каби турлича кўрсатилган. Ниҳоят, бу ҳақда Саидбек Ҳасановнинг рисоласи эълон қилинганидан сўнг, Бобур рисоласини номлаш бирмунча изчиллик касб этган), имкон қадар Бобурнинг «Аруз рисола-сида» кўринган услубиятни, аруз методикасини сақлашга уринганини, айрим масалалар талқинида бевосита Бобур асарининг руҳидан келиб чиққанини ҳар икки асарни қиёсан ўрганиш натижасида (қиёслаш жараёнини ушбу сўзбошининг ҳажми кўтармайди) аниқладик. Шунда Фитратнинг Бобурдай «ҳар нарсани ёқтиравермайдиган, илмда ўзига хос қарашга эга бўлган» алломанинг асаридан қониқмаслик сабаблари ҳам маълум бўлди.

Маълум бўлишича, Фитратни араб ёки араб-форс арузи эмас, балки турк миллий вазнини яратишга уринишлар кўпроқ қизиқтирган. Шундай тамойилларни Навоий ва Бобур асарларидан излаган. Ҳамонки, араб арузининг қатъий интизоми форс «арузий»ларининг усталиги билан қисман ўзгартирилиб, форс тили хусусиятларига мослаштирилган экан, бизнинг турк арузчилари, хусусан, Навоий ва Бобурдай турк шеърятининг даҳо санъаткорлари нега шундай йўл тутмадилар? Улар ўз сўзларини «гавдасини букиб» бўлса ҳам аруз «занжири»га тақдим этганлари ҳолда турк тили хусусиятларининг арузда қўлланилишига имкон берарлик даражада аруз рамкасини кенгайтиришга уринмадиларми? Бироқ бу саволга ўз устозларидан айтарли жавоб ололмаганидан сўнг олимнинг ўзи баҳоли қудрат имкон қадар ўзбек тилининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда аруз техникасини мана шу «нозик фарқ»ларни акс эттиришга қараб бурган. Худди шу ўринда Фитрат рисоласидан кутилган натижалар хусусида «Адабиёт назарияси» номли жамоа тадқиқотида эълон қилинган мулоҳазалар диққатга сазовор: «Ҳар қандай илмнинг вазифаси инсон мушқулини баттар қилиш эмас, балки осонлаштиришдир. Шу сабабли Фитрат фаўлунчиликдан қутулишни таклиф этганди. Бу йўл арузнинг ўрта ва олий мактабларда талабалар томонидан ўрганилишини осонлаштиради»¹. Сезиладики, фикр Фитрат рисоласида баён қилинган «ўз тушунтириш» йўлига қараб кўчади: «Ҳар вазни ўз йўлим билан кўрсатгандан кейин унинг бурунги исми аруз ва арузни тақтиъини ҳам кўрсатдим». Фитратнинг аруз назарияси ва техникасига қўшган ҳиссаси, уни тушунтиришда қўллаган усули ҳамда арузнинг ўзбек шеърятининг асосий вазнларидан бирига айланишидаги ўз йўли нимадан иборат эканини аниқроқ тасаввур қилиш учун рисоладаги «арузий» бирликларни изчилроқ тушунишга урунайлик.

Вазн бўлаклари. Бу ўринда Навоий «Мезон ул-авзон»ида (Навоийгача ўтган форс арузшуносларининг ишларида ҳам)

¹ Адабиёт назарияси, II том, Тошкент, «Фан», 1979, 349-бет.

рукн деб таништирилган, Бобурнинг «Аруз рисоласи»да эса «жузв» номи билан берилган ритмик бирликлар (сабаб, ватад, фосила) назарда тутилган. Рисолада ёзилишича, «менинг ишим бир ёқдан текшириш иши, шунинг учун арузнинг асосий нуқта-ларини олиб танқид ва изоҳ қиламан. Иккинчи ёқдан, ёш шоир-ларимизга арузнинг бор-йўғини очиб бермакчиман. Шунинг учун ишни қулайлаштирувчи янги бир системага қўйишга уру-наман.

Араб, эрон арузи юқорида кўрулгани каби шеърда воҳид қёси қилиб байтни олади. Байт икки мисраъга бўлунади. Бир мисраъ икки, уч, тўрт ҳижо тўпламига (тўрт-беш стопага) ажралади ва бу тўпламларга «рукн» исми берилади, жамъи аркон бўлади». Арузнинг бу каби ибтидоий талаблари эслатил-ганидан сўнг, «жузв ва аслий рукилар» ёки «зиҳоф ва фаръий рукилар» каби анъанавий тушунтириш йўлидан бормади, олимнинг фикрича, бу йўл «мияга оғирлик беради. Халил ибн Аҳмад назариясида айтилган саккизта аслий рукилар ҳам-да уларнинг «қисқартирилиши» ва «орттирилиши»дан ҳосил бўл-ган 27 та фаръий руки, ҳаммаси 35 руки бўлади. «Зиҳофот» де-ган узун ва кераксиз амалиёт (операциялар) билан ҳосил этил-ган бу каби қийинчиликлардан арузни қутқара олмаганлар. «Сабаб», «ватад»ларга киришмаганда, рукиларни аслий, фаръ-ий демаганда, зуҳофотни ўйламаганда ҳам арузнинг қийин-лиги яна тамоман йўқолмас эди. 35 хил ҳижо тўпламини «фау-лун, мафойилун» қолиблари орқали ёдда сақлаб, шулардан байтлар тўқушнинг ўзи албатта енгил эмас». Шунинг учун олим рисолада бармоқ тизимида кўрилгани каби нисбатан сод-дароқ йўл тутиб, ҳар бир рукидаги тўлуқ ва қисқа ҳижоларнинг сифатига асосланиб, унинг ҳар байтдаги миқдорий жиҳатлари-ни ҳам ҳисобга олгани ҳолда уларни ўн икки туркумга ажрат-ган. «Байт» ва «мисраъ» истилоҳларини айнан сақлагани ҳолда ҳар бир мисраъда бир ёки икки туроқ белгиланиб, улар учун (*) ишорати қўйилган ва «ист» исми билан ёзилган. Бир мис-раънинг «ист» билан бўлинган парчалари «бўлим» деб атал-ган. Бир мисраъда такрорланган ҳижо тўдаларига «тўплам» (русча стопа) исми берилган. Шу тариқа аруз бирликларининг қабул этилиши бирмунча енгиллаштирилган.

Баҳрлар ва вазнлар. Анъанавий аруз қоидаларини тушун-тиришда бу каби истилоҳлар қўлланилган бўлиб, мумтоз шеъ-риядаги мавжуд 19 баҳр анъанавий тартибда эмас, балки та-рихийлик тамойили сақлангани ҳолда аввал араб шеъриятида қўлланилган беш баҳрни, сўнг араб ва форс шеъриятида баро-бар истеъмолда бўлган ўн баҳрни, ундан сўнгга эса форс «ару-зий»лари томонидан қўшилган уч баҳрни келтирган. Натижада «аруз вазнининг тарихий ўсуши»ни кўрсатадиган ўзига хос шакл (схема) вужудга келган. Рисолада келтирилган бу шакл уни аниқроқ тасаввур этишга ёрдам бериши мумкин. Олим шундай тушунтириш берган: «араб арузида олти руки (чтана) дан тузилган вазнлар эрон арузида саккиз рукидан

тузилади; араб арузи вазнлари Халил системасига кўра 15 баҳр бўлса ҳам, сўнгра Ахфашдан бир баҳр олиб, 16 баҳрга чиқарилган. Эрон арузи булардан беш баҳрни чиқариб, яна учта янги баҳр қўшиб, 14 да тўхтатади. Кейинчалик машҳур чиқарилган беш баҳрда ҳам шеър ёзилиб, Эрон арузи 19 баҳрга чиқарилади». Бу каби аниқлик билан айтилган «тарихий» ўзгаришларни ҳеч қайси арузшунос рисоласида учратмаймиз. Фақатгина Бобуршоҳ «Рисолаи аруз»ида Тавил доирасига кирувчи Ариз ва Амиқ баҳрларини ҳам бунга илова тарзида келтирганини эслашимиз мумкин бўлади. Айтилганидек, анъанавий аруз қоидаларини тушунтиришдагина бу усулдан фойдаланган. Ўзи кашф этган усул бўйича иш тутилганда эса бу ўн тўққиз баҳр асосида «олтилик, саккизлик, тўққузлик, ўнлик, ўнбирлик, ўнikkiлик, ўнучлик, ўнўртлик, ўнбешлик, ўнolтилик, ўнсаккизлик, йигирмаликдан иборат 12 хил вазн (эскича арузчилар тили билан айтганда 12 баҳр)» чиқарилган. Бу ўн икки «баҳр»нинг ҳар биридан қисқа, тўлиқ ҳижола­рнинг жой ўзгаришлари билан айрим-айрим вазнлар йиғилган. Мана шу тариқа саксонга яқин янги тизимдаги вазн тартибга солинган.

Арузшунос Саидбек Ҳасан Бобуршоҳ рисо­ласининг эътиборли жиҳатларини таҳлил қиларкан, унинг «классик поэзия­мизда қўлланиб келинган 289 вазн ва уларнинг шаклларини таъриф қилиб, умумаруз илмини 248 янги, ўзи ихтиро қилган вазн билан бойитиб, умумаруз илмига бениҳоя катта ҳисса қўшган»ини қайд этган¹. Арузшуносликда баҳрларни баён қилишда маълум даражада энгиллик туғдириш учун жуз­вларга нисбатан тенг ва ўзаро бир-бирига ўхшаш баҳрларни жам қилиб доиралар қабул қилинган бўлиб, аруз илмида олти доира маълум. Фитрат бу усулни соддалаштириб, ҳар бир баҳрни ўзи юқорида баён қилган «тўп­лам» ва «бўлим»ларга ажратиб юборгани учун ҳам унинг услубияти (методикаси) да доиралар ўз-ўзидан тушиб қолган.

Тақтиъ қоидалари. Аруз илмида мисраларни алоҳида ритмик бўлақларга ажратиб, уларни ўлчаш одат қилинган. Бу усул тақтиъ деб юритилган. Бобур ўз рисо­ласида бу ҳақда ёзади: «Тақтиъ арузийлар истилоҳида байтнинг таҳли­лидур, ул навъким байттин бир миқдор вазнда баробар бўлғай, ул баҳрнинг афoъилу тафoъили би­лаким бу байт ул баҳрдадур»². Шунингдек, Бобур туркий алфознинг айрим жиҳатларидан ҳам ўз рисо­ласида сўз очган. Бироқ Фитрат бу каби араб ёзувида акс этиши қийин бўлган барча ҳодисотларни шаклларга кўчиради ва замонавий шеършунос­ликда қўлланилган белги ва шакллардан ҳам фойдаланган. Шу усул билан «араб, эрон тилларидаги ҳижо қурилишини текшириб», уларнинг олти турини аниқлаган. Сўнгра фақат ўзбек тилининг фонетик қонуниятларига

¹ Ҳасанов С. Бобурнинг «Аруз рисо­ласи» асари. Тошкент, «Фан», 1981, 94-бет.

² Бобур. Мухтасар, 31-бет.

мос келадиган ҳолатларни ажратиб тушунтирган. Тақтиъ қоидаларини англиштида Бобур араб ёзуви имкониятларидан келиб чиқиб, туркий сўзларнинг айрим фонетик хусусиятларини шу ёзувда акс этиб-этмаганидан гапирса, Фитрат лотин ёзуви амалда қўлланилаётган 1936 йилда бунга ҳожат сезмаган. Шунинг учун замонавий белги, шаклларга ва ўз тартиби билан тушунтирган «тўплам» ва «бўлим»ларга мурожаат этган. Қолаверса, бу вақт ўзбек фонетикаси қонуниятлари бирмунча ишланиб, унли ва ундош товушлар таснифи аниқ илмий ўзанга тушаётган эдики, Фитрат тақтиъ қоидаларини белгилашда товушнинг ёки сўзнинг ана шу каби сарфий (морфологик) жиҳатларини ҳам эътиборда тутган. Бобур ўз рисоласида «лафз вазни» юзасидан икки тоифа олимлар ўртасида баҳс мавжудлигини кузатиб, «алфоз вазнидин икки тоифа баҳс қилурлар, бири сарфийлар, яна бири арузийлар» деган мулоҳазани англатганди. Сезиладики, Бобурнинг ўзи анъанавий арузийлар йўлидан бориб иш юритган бўлса, Фитрат ўзбек тилининг фонетик ва морфологик жиҳатларига кўпроқ амал қилгани ҳолда «сарфий»лар йўлидан борган. Бу ҳақда олимнинг ўзбек тилининг сарфи (морфологияси) ва наҳви (синтаксиси)га¹ бағишланган ишларида ҳам мулоҳазалар мавжуд.

Фитратнинг Навоий ва Бобур асарларидан қониқиш ҳисси туймаганини яна шунда кузатиш мумкинки, олимнинг айтишича, улар араб, форс арузи қоидаларини айнан олиб, туркий мисоллар билан тушунтирганлар, холос. Шунинг учун ҳам Навоий ва Бобур рисолаларида туркча мисоллар учрамаган ўринларда форсча назм парчалари ҳам келтирилган. Фитратни айни мана шу ҳолат етарли қаноатлантирган эмас. Ҳазрат Навоий ҳамон туркликни ўз ижодининг мақсади билиб, турк алфозини жаҳонда устивор қилишга киришган экан, гарчи турк вазнида асарлар битмаган бўлса ҳам, аруз қоидаларини турк тилининг товуш хусусиятларини акс эттирадиган қилиб қайта ишлаши, аруз талабларини шу тилга мослаштирилган вазн ва вазн бўлакларини «ишлаб чиқиш» билан «арузи туркий» яратишни орзиқиб кутган эди. Бунинг учун Фитратнинг назарида, аввало, «фаулунчилик, зиҳофотчилик каби чатоқ схоластик қоидалардан қутулмоқ» мақсади билан аруз вазнини «чирманда усули»га кўчиришга урунган.

Англашилишича, мақсад аруз назариясини янгилаш эмас, балки унинг амалиёти масаласини яхшилаш, яъни замонавий шоирлар томонидан арузни кенг истеъмолга олиб киришдир. Шунинг учун ҳам ўша даврда арузга қарши уюштирилган ҳужумлардан бу вазни сақлаб қолиб, уни бармоқ (ҳижо) вазни билан баравар истеъмол майдонига етаклаш зарурияти туғилган ва бу иш Фитратнинг зиммасига тушган. Фафур Гулом,

¹ *Фитрат*. Сарф. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Биринчи китоб. Тошкент, 1929; Наҳв. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. Иккинчи китоб. Тошкент, 1930.

Усмон Носир каби истеъдодли шоирлар томонидан бу вазнда яратилган шеърӣй намуналарни мамнуният билан қабул этгани ҳолда олим уларни ўз рисоласига киритган. Айрим баҳрларда эса ёш ўзбек шеъриятида мисоллар яратилмагани учун бундай вазнларда Фитратнинг ўзи назм парчалари ёзиб, улардаги «сайълиҳ ва санъатсизлиқ» учун маъзур тутишни сўраган.

Аруз илми Марказий Осиеда Фитратга қадар мавжуд бўлганидек, унинг қатлидан сўнг ҳам бу соҳада илмий тадқиқотлар яратилди. Айниқса, 60—70-йиллар давомида адабиётшунослиқда аруз табиатига дохил бир қанча асарлар эълон қилинган. Дастлаб форс-тожик арузининг қонуниятларини ўрганувчи тожик олими Баҳром Сируснинг китоби¹, сўнг шу йўналишда Ш. Шомуҳамедовнинг «Форс-тожик арузи» рисоласи (1970) ҳамда туркий тилда аруз хусусиятларини кузатган озарбайжон Акрам Жаъфар², татар Х. Усманов³, уйғур М. Хамраев⁴ каби олимларнинг тадқиқотлари эълон қилинган. Бу соҳада ўзбек олимларидан А. Рустамовнинг «Аруз ҳақида суҳбатлар» (1972), У. Тўйчиевнинг «Арузшунослиқка доир» (1973) асарлари, А. Ҳожиаҳмедовнинг «Мактабда аруз вазнини ўрганиш» (1995) каби методик қўлланмалари чоп қилинди. Бироқ аруз методикасида Фитрат тавсия этган «чирманда усули» тажрибаси амалда давом эттирилиб, унинг илмий натижалари синиб кўрилганча йўқ. Бунинг сабаби биргина Фитрат рисоласининг умри қисқалиги билан эмас, балки «халқ душмани»нинг номини тилга олмаслиқ, унинг ишларини амалда давом эттиришдан ҳайиқиш туфайли бу иш бирмунча тўхтаб қолган. Истиқлол гоълари турмушимизнинг ҳар соҳасини ёритаётган шу кунларда Фитрат тажрибасини амалда давом эттиришга эҳтиёж туғилди. Ана шу эҳтиёжни бир муддат бўлса-да қондириш мақсадида Фитратнинг «Аруз ҳақида» рисоласи лотин ёзувидан ҳозирги ёзувга ўгирилди. Матнда деярли барча сўзларнинг 1936 йилдаги лотин имлосидаги шакли сақланди. Фақат айрим ўринлардагина ўқувчиларга тушунарли бўлсин учун тиниш белгиларини шу кунги имлога мос ҳолда қайта тузатишга тўғри келди. Асарда учраган барча шакл ва схемалар, араб ва форс сўзлари ўз ёзув шаклида қолдирилди. Тушунарсиз сўз ва аруз истилоҳлари ва бошқа айрим изоҳталаб ўринлар учун асар охирида шарҳлар берилган. Бундан қарийб олтмиш йил аввал яратилган ушбу рисола ўзбек арузшуносларининг шу кунги эҳтиёжини оз бўлса-да қондирар деган умидда табдил этилиб, жузъий қисқартиришлар билан эълон қилинмоқда.

Ҳамидулла Болтабоев,
филология фанлари номзоди.

¹ Сирус Б. Арузи точки. Таҳқиқи интиҳоди. Душанбе, 1963.

² Джафер А. Теоретические основы аруза и азербайджанский аруз. Баку, 1965.

³ Усманов Х. Основные вопросы татарского стихосложения. М., 1960.

⁴ Хамраев М. Очерки теории тюркского стиха. Алма-ата, 1969.

ЕЗУЧИДАН БИР-ИККИ СУЗ

Бу асарни ёзишдан мақсад ёш шоир ва ёзучиларимизни аруз вазни блан яхшилаб таништирмоқ ва аруз вазни масаласини кенг муҳокама майдониға киргизмақдир.

Араб-эрон арузининг тарихий ўсуши тўғрисида, ўзбек адабиётида аруздан фойдаланиш йўллари тўғрисида бундан сўнгра бўлатурган муҳокамалар бу асардаги камчиликларни тўлдирад ва хатоларини тузатишга ёрдам қилар, деб умид қиламан ва ишонман.

«Фаулун»чилик, «зуҳофот»чилик каби схоластик қоидалардан қутулмоқ мақсади блан аруз вазнини «чирманда усули»га кўчириш тажрибаси аруз тарихида, шарқда биринчи тажрибадир. Камчиликлари бўлуши мумкун. Масаланинг муҳим жҳати шуки, эски схоластик ва чатақ қоидалар блан арузни ўрганиш жуда қйин. Ёш шоирларимизни аруз блан яхшилаб таништирмоқ учун мазкур схоластик қоидалар рамкасидан арузни чиқариш лозим. Менинг «чирманда усули»ни олишимдан мақсад шу. Шу мақсадни адо қилиш учун бундаги «чирманда усули»дан бошқачароқ ва қулайроқ бир йўл топилиб қолса, албатта, хурсандчилик блан қабул қиламан.

Мен бу ктобда аруз нуқтан назаридан ҳжоларни тақсим қилғанда «тўлуқ ҳжо», «қисқа ҳжо» терминларини ишлатдим. «Ёпиқ ҳжо», «очиқ ҳжо» каби лисониятда маълум терминлар бор экан, нега янги терминларга мурожаат қилганимнинг сабаби бор:

Ҳжонинг аруз вазнидаги узунлиги, қисқалиғи унинг «очиқ» ва «ёпиқ» бўлганига қарамайди. Масалан, форсийчада «*ктобиман*» сўзининг учинчи ҳжоси (би) очиқ ҳжодир. Айтилишида ҳақиқатан ҳам қисқа айтилади. Айтилишидаги аруз ўлчови шудир: V. Лекин шеърда бунинг *ктобиман* (V) қимматида ўқилгани жуда кўп учрайди.

Форсийча (ро, мо, то, бо) каби очиқ ва узун ҳжолар ҳар вақт тўлиқ ҳжо (—) қимматида юради. Ўзбекчада, масалан: «менга бир қаранг» жумласининг иккинчи ҳжоси бўлган (нга) ҳжоси очиқдир ва қисқадир. Лекин шу (нга)нинг ўзи шеърда мисраъ охирида бўлса босим (ударение) блан тўлиқ ҳжога айланади: қарадинг менга (V V — V —). Мана шу ҳол мени арузда ҳжо тақсими учун бошқача терминлар қабул қилишға мажбур қилди.

Ўзбек шоирлари арузнинг бутун вазнларини ишлатмаганлар. Бу асарда кўрсатилган вазнларнинг ҳаммасига улардан мсол топиш мумкун бўлмади. Топганимни улардан ва шоирларимиздан олдим. Намуна учун кимдан шеър олган бўлсам шоирни кўрсатдим. Намунаси топилмаган вазнлар учун ўзим тартиб этдим. Ўзим тартиб этган бу намуналарнинг айниқса баъзиларига шеър эмас, вазннинг схемасини сўзда кўрсататурган «назм» парчалари деб қарашни, шунинг учун улардаги сайълих ва санъатсизлиқни маъзур тутишни сўрайман.

Араб-эрон аруз ўлчовининг «фаулун» ларини янги алифбеда кўрсатиш транскрипциясиз бўлмайди. Бу асарда шартли суратда қабул қилганимиз транскрипция ҳарфлари шулардир:

Ўзун чўзғилар	Қисқа чўзғилар
<u>а</u>	а
<u>и</u>	и
<u>у</u>	у
Мафъулу	
Фоилотун	
Мафоилун	

АРУЗ ВА АРУЗ ВАЗНИ

Араб адабиёт назариячилари «назм қоидалари»ни «илм уш-шеър»¹ исми блан юргизадилар ва буни уч қисмга бўладилар: I. Шеърнинг таърифи. II. Шеърнинг вазнлари. III. Шеърнинг қофияси.

«Илм уш-шеър»нинг мана шу уч қисмидан иккинчисини «Илм ул-аруз» исми блан айрим бир «илм» санайдилар. Демак, мумкунки, араб адабиёт назариячилари арузни умуман шеър вазни маъносида олган ва англаганлар. Эрон адабиёт назариячилари ҳам масалани худди араб назариячилари каби англаганлари учун «арузи арабий» ва «арузи форсий» каби терминларни қабул этганлар.

Бизнинг ўзбек адабиётида бу термин («аруз» деган термин)нинг хусусий бир маъно олгани кўринади. Бу ҳолни биз бошлаб чғатой шоири Навойида кўрамиз. Навойи ўзининг «Мезон-ул-авзон» («Вазнлар тарозиси») аталган асарида араб, эрон «метрика»сини бутун тафсилоти блан ёзар экан, у даврдаги халқ шеъридан бир муносабат блан гапириб қўяди.

Бу халқ шеърларидаги вазннинг араб, эрон аруз системасига кирмаганини жуда тўғри сезган Навойи буларни вазнсиз санайди: «чун ўзанларнинг¹⁾ ўзмоғи ва ўзбекларнинг будай-бу-

1) Бахши.

дайи ҳеч вазн блан рост (тўғри) келмас эрди. Анга таарриз қиллмади (улар ҳақида гапирилмади). Агарчи асар (таъсир) лари бор: Аммо анинг аруз илмига даҳли йўқтур» деб бошини қутқзади². Демак, бу одам араб, эрон метрикасидан ташқари бир вазн танимоқ истамайди. Унга тўғри келмаган халқ ашулаларини, бахши шеърларини «вазнсиз», яъни у даврнинг англашига кўра, «шеър эмас» дейди.

Сўнгралари бу халқ шеърларининг ўзига махсус вазни борлиги ва бу вазннинг араб, эрон шеърларининг вазнларига асосан тўғри келмагани англашилгандан кейин буларга «ҳжо вазни»³ ёки «бармоқ вазни» исми берилди. Араб, эрон шеърларининг вазн системаси учун «аруз вазни» деган термин қабул этилди.

Бу кун бизда аруз деганда араб, эрон шеърларидаги вазн системасининг қондалари (араб, эрон метрикаси) англашилгани каби араб, эрон вазнлари системасига кирган вазнларга «аруз вазни» исми берилган.

Демак, букун бизда шеърнинг икки вазн системаси бор:

I. «Бармоқ вазни» системаси. II. «Аруз вазни» системаси.

Бизда жуда кўп йиллардан бери, ўзбек кўчманчилик давридан бошлаб давом эта келган бахши шеърларининг ва халқ ашулаларининг вазнлари «Бармоқ вазни» системасига киради. Хон ва феўдал саройларида, мадрасаларда яратилган шеърларнинг вазнлари «Аруз вазни» системасига киради¹⁾.

Энди бу икки хил вазннинг орасида асосий айирма борми? У нима? Шеър вазнини таъриф қилмоқчи бўлганда, «Қоидага мувофиқ суратда ўлчанган ва ўлчовлари муштарақ бўлган гап парчаларининг маълум қоида блан кетма-кет тизилиши» десак, ҳар холда ҳақиқатдан жуда узоққа бормаймиз, деб ўйлаймиз.

Шеър вазнининг шу таърифини асосан қабул этганимизда шу натижа келиб чиқади:

Шеър блан ёзилган маълум бир асарнинг вазнида воҳид қёси бўлиб такрорланган нарса гапнинг маълум бир ўлчовидир. Қисқасини айтканда, шеър вазнида маълум қоида бўйича гап ва сўз ўлчанади. Бир сўзни ўлчаш ҳжолар блан бўлади.

Бизнинг юқорида айрим-айрим икки система деб кўрсатганимиз бармоқ вазнлари блан аруз вазнлари иккаласи ҳам вазн ўлчамак учун ҳжони олади. Бу нуқтада ораларида айирма йўқ. Асил айирма ҳжоларнинг кайфиятларини назар эътиборга олиб, олмаслиқдадир.

Энди, ҳжоларнинг тузилишини текширайлик: араб, эрон тилларида ҳжо қурилиши тубандагича бўлади:

I. Бир товуш бир қисқа чўзғи	ки, ду, ба
ё биргина қисқа чўзғи	и, а, у

¹⁾ Бу фикр асос эътибори блан ва фактларнинг аксариятига кўрадир. Халқ ашулаларидан баъзилари аруз вазнида бўлганини, сарой ва мадраса шоирларидан баъзиларининг бармоқ вазнида ёзганларини инкор қилмайман.

- II. Бир товуш бир узун чўзғи ба, ра, та
 ё биргина узун чўзғи а, и, у
 III. Бир қисқа чўзғи икки товуш: дар, бар, сар, мур
 IV. Бир узун чўзғи икки товуш: дар, бар, сар, дур
 V. Бир қисқа чўзғи уч товуш: қашт, баст, рафт, дашт
 VI. Бир узун чўзғи уч товуш: дашт, қашт, бафт.

Аруз вазни нуқтаи назаридан тақсим қилганимиз шу олти турли ҳжодан биринчиси қисқа ҳжо саналади. Иккинчи ва учинчиси тўлиқ ҳжо саналади. Тўртинчи, бешинчи ва олтинчилари бир ярим ҳжо қимматида, яъни бир қисқа ва бир тўлиқ ҳжо ҳсобланади.

Ўзбек тилида узун чўзғили баъзи шеваларни назарга олманимизда аксарият блан ҳжо тузулиши тубандагичадир:

- I. Бир товуш бир чўзғи ма, на
 ё биргина чўзғи у, а(ка), и(диш)
 II. Бир чўзғи икки товуш ман, сан, сиз
 III. Бир чўзғи уч товуш торт, қирқ, сирт.

Аруз вазнида бу уч хил ҳжодан биринчиси қисқа ҳжо, иккинчиси ва учинчиси тўлиқ ҳжо ҳсобланади. Хоҳ ўзбекчада, хоҳ форсчада қисқа ҳжо мисраънинг охирида ё ички туроқ¹⁾ларининг бирида бўлса, тўлиқ ҳжо қимматини олади.

Демак, биз араб-эрон ва ўзбек тилларидаги ҳжоларни аруз нуқтаи назаридан қисқа, тўлуқ деб асосан иккига ажратамиз. Булар учун ишоратлар олайлиқ:

V қисқа ҳжо
 — тўлуқ ҳжо

Шу ишоратлар блан бармоқ вазнлари системасини ҳам аруз вазнлари системасини навбат блан текшириб, бу икки система орасидаги асосий айирмани майдонга чиқариш мумкин.

«Алпомиш» дostonидаги 11 ҳжолик манзумалардан бир парча кўрайлик:

1. Олмадай сарғайди / гулдайин дидор
2. Мунғайиб йиғлайди / мендай муштипар
3. Хўжа келса чиқар / мурид назир
4. Қотин бўлмаймикан / эрдинг вазири
5. Эр деганнинг / ақлин олмай / бўлурми

С х е м а с и

1. — V — — — — / — V — V —
2. — V — — — — / — — — — —

¹⁾ Мисраънинг маълум бир бўлагида дам олиш, туриш ўрнига «туроқ» дедик. Асарда (1) ишорати билан кўрсатиб борамиз. Олмадай сарғайди / гулдайин дидор.

3. VV — VV — / V — VV —
4. V — — — V — / — — VV —
5. — V — — / — V — — / V — —

Мана бу шеър баҳши шеърیداги вазн схемасининг характерини кўрсатади.

Энди халқ ашулаларидан бир-икки парча оламиз (ҳар турли англашилмовчиликларга йўл қолдирмаслик учун шуни арз қиламанки, мен бунда «халқ ашулалари» деб (наво, баёт, ушшоқ) каби классик куйларни олмайман:

- I. Чумчуқлар / чирқиллайди
Шом бўлганга / ўхшайди
Юраклар / жиғиллайди
Ёр келганга / ўхшайди
- II. Қалдирғоч / қора бўлур
Қаноти / ола бўлур
Ёшликда / берган кўнгул
Айрилмас / бало бўлур

С х е м а с и

I. — — — —	— — — —	II. — — — —	V V V —
— — — —	— — — —	V V —	V V V —
V — — —	V — — —	— — — —	— — V —
— — — —	— — — —	— — — —	V V V —

Мана шу схемалардан кўруладики, бармоқ вазни шеърлари ҳжоларнинг сонига аҳамият берадилар ва бир мисраъни ташкил қилган маълум миқдордаги ҳжоларни туроқлар воситаси билан айрим тўпламларга ажратадилар-да, шу туроқларнинг жойини белгилаш билан керак бўлган оҳангни таъмин этадилар.

Аруз вазнида эса ҳжоларнинг камияти билан кайфияти⁴ айни даражада асосий рол ўйнайди. Мисраъларда ҳжоларнинг сони эътиборга олингани каби қисқа, тўлуқ ҳжоларнинг биринчи мисраъларида ҳам айни тарзда такрор этади ва бу лозимдир¹⁾.

Илгарида аруз қондалари ҳам аруз вазнлари ҳақида етарлик тафсилот бермакчи бўлганимиз учун бунда бир-иккигина мисол билан қаноатланамиз.

Ун тўрт ҳжоликлардан икки парча:

- I. Бизга нега ул оҳу қарашнинг назари йўқ
Тешланса бағир, куйса юрак ҳам хабари йўқ.
— — V V — — V V — — V V — —
— — V V — — V V — — V V — —
- II. Гулчеҳралар жаҳонда агар сад ҳазар эрур
Сайд этгувчи кўнгул қошини бир нгор эрур
— — V — V — V V — — V — V —

¹⁾ Араб шеърیدا ва эрон шаърида ҳам баъзи мустасно каби ўрунлар бор. Бу ҳолда илгарида тафсилот берамиз.

— — V — V — V V — — V — V —

Ун бир ҳжоликлардан уч парча:

I. Қўқарди чаман, навбаҳорим қани

Саҳиҳ сарв бўйлуқ нгорим қани

V — — V — — V — — V — —
V — — V — — V — — V — —

II. Саҳар ким гулшан ичра гул очилғай

Гул узра турмай сумбул очилғай

V — — — — V — — — — V — — — —
V — — — — V — — — — V — — — —

III. Бўлмаса гар ул санами гулғизор

Бизга ҳазондек ўла бу навбаҳор

— — VV — — V V — — V — —
— — VV — — V V — — V — —

Юқоридағи икки ўнтўртликнинг айирмасини тубандаги схема кўрсатади:

I. | — — | V V | — — | V V | — — | V V | — —

II. | — — | V — | V — | V V | — — | V — | V —

Тубандаги схема маскур уч ўнбирликнинг айирмасини кўрсатади:

I. | V — | — V | — — | V — | — V | —

II. | V — | — — | V — | — — | V — | — —

III. | — V | V — | — V | V — | — V | —

Мана бу схемалардан очиқ кўринадики, аруз вазнида ҳжоларнинг камияти (сони) гина эмас, қисқалиқ, тўлуқлик кайфияти (сфати) ҳам жуда катта рол ўйнайди, тўлуқ ҳжоларнинг тизилиш тартиби ўзгарганча янги-янги вазнлар майдонга келади.

Мана бу хусусият бармоқ вазни системасида йўқ.

Бармоқ вазнларидан бири блан ёзилган баъзи шеърларнинг баъзи мисраълари орасида қисқа, тўлуқ ҳжоларнинг тизилиш тартибида бирлик бўлса ҳам:

а) бу бирлик бутун шеър бўйича давом этмайди;

б) бу бирликнинг ўзгариши блан янги вазн майдонга келмайди.

Шу блан менинг бу ишимнинг биринчи фасли, аруз вазни ва унинг бармоқ вазни системаси блан асосий айирмаси ҳақидаги фасл битди. Лекин аруз вазни тўғрисида сўзланар экан, Мён Бузрукнинг «Ижодий йўлимиз ҳақида»⁵ деган мақоласидаги баъзи янглиш жойлари устида тўхталмай бўлмайди.

Мён Бузрук ўз мақоласида арузнинг тарихий ўсуши ҳақида «маълумот» берганда шу масалани орага ташлайди.

Ўзбек шеърида аруз ва бармоқ вазнлари унсурларининг бирлашмагидан ҳосил бўлган учинчи хил вазнлар бор ва бу фикрни тубандагича изоҳ қилади:

«Ҳоким синф, юқори табақа орасида туғулиб ўса борган аруз вазни то эскидан халқ адабиётига ҳам таъсирини кўрса-

тар эди» «XII ва XV асрлар ораларида Ўзбекистонда ёлғиз юқори табақа адабиётида эмас, балки оммага қаратилиб ёзилган асарларда ҳам арузнинг таъсири очиқ кўрунади. Масалан, шу замонларда аруз вазнидан таъсирланган, лекин унинг ўзи бўлмаган ва масса орасида умумлашкан «туйғулар»да (эҳтимол, туюқлардир.— Фитрат) қуйидаги оҳангда бўлган парчалар кўп учрайдилар» дегандан сўнг икки парча кўрсатади ва бу икки намунани кўрсаткандан кейин ўз сўзида давом қилади:

«IV ва V аср аввалдан қолган бу халқ адабиёти парчалари тамоман аруз вазнида ёзилмаган бўлсалар-да, унинг тақлиди блан, ундан катта таъсирланиш блан ва уни бармоқ вазни блан бирлаштириш блан ёзилганлар...»

Бу, Мённинг биринчи далили. Энди биз Мён томонидан кўрсатилган маскур икки намунани схемалари блан кўрайлик:

Қўлга олиб дўмбирам чертар уни тирнағим
 Борди-келди мақомим келиштирган бармағим
 Тилим зикрин сўйлайиб, кўнглим фикрин ўйлайиб
 Сўйлаганда кўринар кўргулиги (кўргулик) оқ тамағим

— V | V — | — V | — | — — | V V | — V | —
 — V | — V | V V | — | V — | — — | — V | —
 V — | — — | — V | — | — — | — — | — V | —
 — V | — V | V V | — | — V | — — | V V | —

Сабо эсаюр кўр, ёғоч енг солур
 Булут йиғлаюрда чечаклар кулур
 Бу мундағ чечаклика кўнглим букун
 Сенинг бирла¹⁾ ўлтуриб овунмоқ тилар

V — — V — — V — — V —
 V — — V — — V — — V —
 V — — V — — V — — V —
 V — — V — — V — — V —

Мана бу икки схема жуда яхши кўрсатадики, маскур икки парчанинг биринчиси бармоқ вазнида, иккинчиси аруз вазнида айтилгандир.

Мён томонидан кўрсатилган бу икки парчанинг биринчиси ҳақида юқоридаги схемадан бошқа бир нарса айта олмасам ҳам, иккинчиси ҳақида шуни айта оламанки, шу парча ҳақида Мённинг учала ҳукми ҳам янглиш берилган:

1. «Аруз вазнида ёзилмаган» деган. Бу парча аруз вазнида, бунини схема блан кўрсатдик. Бу вазннинг аруздаги исми «Мутақориб мусамман маҳзуф». Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, Юсуф Ҳожибнинг «Қутадғу билиги»и шу вазнида.

2. Бунини «халқ адабиётидан бир парча» деган. Бу ҳам тўғри эмас. Бу парча «Қисас ул-анбиё»дан олинган. Автори Ғозий

¹⁾ Мённинг мақоласида «блан» ёзилган. Мённинг кутубхонамда чиққан енг эски қўлёзмада «бирла» ёзилган, тўғриси ҳам шу. Чунки, бизнинг бу кунги «блан»имизнинг қадим шакли «бирла»дир.

Носириддин ибни Бурхониддин. Асар янгигина ислом динини қабул қилган Носириддин Оқбўға исмлиқ бир бекка диний тарбия бериш мақсади блан ёзилган. Демак, сарой аристократиясян ҳам рухонийлар адабиёти.

3. «Тўрт-беш аср аввалдан қолган» дегани ҳам тузук эмас. Асар 1310 да, яъни олти юз йигирма беш йил (6 аср) аввал ёзилган!

Мённинг иккинчи далили ҳам менга қоронғи, у кши биринчи далилдан натижа каби чиқариб, иккинчи далилни ёзади:

«Ўз асарларини кенг массага тақдим қилучи Аҳмад Яссавий, Боқирғоний, Муҳаммад Солиҳ, Ҳувайдо, Сўфи Оллоёр, Мажзуб Намангоний каби бир қанча ёзучилар арузни бармоқ вазни блан бирлаштириб ва аралаштириб ёза бошлаганлар...

Мана бу йўллар блан Ўрта Осиёда ўзбек адабиёти соҳасида аруз ва бармоқ оҳангларидан бирлашган ва ҳар иккисидан элементлар олиб тузулган йўллар туғулар эди».⁶

Бир дафъа ўйланг, Яссавий 12 нчи асрнинг одами, Муҳаммад Солиҳ 15—16-асрлар одами, Мажзуб Намангоний 18 нчи асрнинг одами. Орада олти аср бор. Бу олти аср орасида ўз замонларининг маҳшўр шоирлари аруз блан бармоқ вазларини бирлаштириб ёза бошлайдиларми? Яссавий ҳам ёза бошлагану,... бундан олти аср кейин келган Мажзуб ҳам ёза бошлаганми? Бу олти асрлик «ёза бошлаш»ларнинг бир камоли, мукамал бир натижаси йўқми?

Олти асрнинг қувватли шоирлари томонидан таъқиб этилган бу бирлашган, бир-биридан элементлар олган вазн камолга эришмадимми? Ишланган ҳаммага маълум учинчи бир вазн системаси бўлиб майдонда туролмадимми? Ҳолбуки, биз буни кўра олмаимиз. Энди Мённинг бу «учинчи вазнида» ёзган шоирларни кўрайлик:

Аҳмад Яссавийнинг ҳикматлари, Боқирғонийнинг ҳикматлари қўлимизда (бор) ҳамда босилган ҳолда. Бири устод, бири шогирд бўлган бу икки сўфий шоир ўз замонларида кўчманчи аристократиянинг идеологлари — шуларнинг шайх ва шоирлари эдилар.

Букун девонларини текшира оламиз. Яссавийнинг аруз вазнида ёзилган шеърлари 4—5 дан ошмайди. Боқирғоний ҳам шундай. Мённинг ҳали ўзи томонидан ҳам моҳияти очилмаган учинчи ваздан уларда ҳеч нарса йўқ. Муҳаммад Солиҳ эса чғатой сарой шоирларидан ҳам амалдорларидан, отаси Нур Саъидбек ҳам шундай. Буларнинг иккаласи ҳам қувватли форс шоирларидан саналадилар. Муҳаммад Солиҳ шеърлари кўпроқ теурийлардан Абу Саъид мирзо, Ҳусайн Байқаронинг саройларида айтилган. Бу саройларда бармоқ вазни блан шеър ёзилмади. Ёзилса ҳам қабул этилмади¹⁾.

¹⁾ Теурий саройларнинг катта адабиёт назариячиларидан бўлган Навоий эрон классикларига юз фойз эргашмаган сарой шоирларига «туркона» ёзади деб тош отарди.

Муҳаммад Солиҳ темурий саройларидан қочиб, ўзбекларга қўшулгандан кейин яна Шайбонийхоннинг «ҳузур шоири» бўлиб, унинг блан юрди. Ўзбек хони Шайбоний хизматида бешолти йилгина яшаган. Муҳаммад Солиҳ ўзининг «Шайбонийнома»сини унга (Шайбонийга) тақдим қилиб ёзди.

Бу характерда бўлган бир сарой шоирини била туриб «ўз асарларини массага тақдим қилиб ёзган» демак, албатта янглиш бўлгани каби, унинг «аруз ва бармоқ вазнлари»ни бирлаштириб, «аралаштириб» шеърлар ёзди демак ҳам далилсиз, нотўғри бир даъво. Унинг «Шайбонийнома»си арузнинг «рамалмусаддас-маҳбун-маҳзуф» вазнида ёзилган. Ҳалигача жуда оз топилган форсича, ҳғатой-ўзбекча шеърларнинг ҳаммаси аруз вазнида.

Ҳувайдонинг девони блан маснавий асари босилган, жуда кўп топилади. Унинг маснавий асари аруз вазнида, ғазаллари аксарият блан аруз вазнида, 6—8 таси бармоқ вазнида. Яссавийга эргашиб ёзилган. Мажзуб ҳам айни ҳолда. Булардан ҳеч биртасининг олти асрдан бери ишланиб келган мазкур «учинчи вазн»да шеърлари йўқ.

АРУЗ ВАЗНИНИНГ ТАРИХИЙ УСУШИГА БИР ҚАРАШ

«Гап ритми» келиб чиқишининг меҳнат билан боғланиши, унинг меҳнат узвларининг ҳаракатларига алоқаси, меҳнат узвларини ҳаракатга келтиришга, ҳаракатларини нзомга солишга ёрдами ва бошқалар, умуман гап ритмининг айрим бир кўриниши бўлган аруз вазнининг келиб чиқишини ҳам яхшилаб изоҳ қилади. Араб ва эроннинг энг эски шеър вазнларини яхшилаб текширганда, бу тўғрида кўп материаллар топиб чиқариш ҳам мумкин.

Мен қўлимдаги оз материал блан, бу асарда бу ҳақда узоқ тура олмайман. Араб, эрон шеърларининг қадим вазнлар ва айниқса халқ адабиётларига оид етарлик материаллар менда йўқ. Шунинг учун мен аруз вазнининг нисбатан сўнгги даврларини оламан. Иқтисодий ҳаётнинг ўзгариши, жамиятнинг табақаланиши блан синфларнинг ижтимоий мавқеъларига кўра тил, ифода йўллари, образлар ва шулар блан бирга вазн ҳам мураккаб вазифалар олиб, бурунги баситликларини⁷ йўқотади. Мураккаблана бошлайди. Мен ўз замонида мана шу омиллар натижасида ўзининг бурунги баситлигини йўқотиб, мураккаб ва мукаммаллашган «аруз» вазнлари системаси ҳақида гапирман.

Араблар ўз шеърларининг вазнини бошлаб туя юришининг «ритм»идан олингани ҳақида баъзи афсоналарни рвоят қилдилар. Бу афсоналарнинг, албатта, илмий қиммати йўқ. Шундай бўлса ҳам бурунги замонларда, ҳатто, яқин асрларгача арабнинг иқтисодий ҳаётида туянинг жуда катта роли борлиги маълум. Туянинг юришини тезлатиш учун араб туячиларининг

махсус ашулалари бэр. Бу ашулалардаги ритмнинг туя юришига яхши таъсир қилганини кўрган сайёҳлар хабар берадилар, ҳатто, машҳур Саъдий Шерозий «Уштур ва шеъри араб дар ҳолатаст у тараб»⁸ каби форсий байтлар блан бу ҳодисага қандайдир бўлмағур, идеалистик қимматлар бермакчи бўлади. Биз албатта, ундай идеалистик қимматларга ишонмаймиз. Бу ҳодисани туяга ритмнинг таъсири деб изоҳ қиламиз. Бундан бошқа арабнинг эски шеър вазнларидан бири «Ражаз»дир. «Ражаз»— сўзининг маънолари орасида «дам юриб, дам турувчи туя» маъноси бор. Ҳатто, аруз илмида қабул этилган «ақл», «ҳазм», «касф» каби баъзи терминларда ҳам шу туя ва туячилик ҳаётининг изларини кўриш мумкин¹⁾.

Мана буларнинг ҳаммаси бурунги араб халқ адабиётида туячилик ҳаётининг назарга олинарлик излар қолдирганини ва араб фолклорига суянган «аруз»нинг ундан таъсирланганини кўрсатмакдадир.

Ҳар ҳолда араб шеърининг вазни аруз қоидалари тузилгандан анча замонлар илгари ўзининг эски баситлигини йўқотган, мураккаблашган. Буқун, аруз терминидан англашулатурган ҳолатга кира олган эди. «Тавил, вофиқ, комил, басит, ражаз, ҳазаж» баҳрларидан вазнлар тузилган эди. Мусулмон араб давлати тузулиб, ҳоким синф ўзининг давлат ишларига, эксплуатация ишларига қурол қилиб шеърни ҳам олгандан кейин, унга айрим аҳамият бера бошлади.

Араб шеърининг тузулиш йўллариини ўрганиб, қоидага солиб кенгайтирмак чоралари тушунила бошлади. Шу синфнинг олимларидан Халил ибн Аҳмад⁹ (731) бу мақсад учун араб халқ адабиётини (араб фолклорини) жиддий сувратда текширди. Араб шеърининг намуналарини тўплади ва эҳтимолки, арабларга қўшни бўлган халқлардан ҳам имкон доирасида фойдаланиб, буқун билганимиз аруз қоидаларини тузуб чиқди.

Халилнинг қадим юнонча билганини назарда тутиб, баъзи олимлар «Араб арузи юнонлардан олинган» десалар-да, бу фикр кўпчилик томонидан рад қилинмоқдадир.

Ҳақиқатан ҳам аруз қоидаларининг тузулишидан бурун ўткан араб шоирларига нисбатан берилган шеърлар ва аруз қоидалари тузулар экан, кўчманчи араб ҳаётидан олинган инъикослар Халилнинг араб фолклоридан қанчалар таъсирланганлигини очиқ кўрсатмакдадир.

Халил томонидан асосан араб халқ адабиётига суяниб вужудга келтирилган бу аруз системаси бошлаб бир кўп қаршиликларга учради. Ҳатто, машҳур араб тилшуносларидан Ахфаш (785 ларда ўлган)¹⁰ бунга қарши янги бир система тузиб чиқар-

1) Ақл: туя аяғини боғламоқ, ҳазм: туянинг бурнидан ҳалқа ўтказмак, касф: туянинг товонини кесмак.

ди. Броқ, Халил системаси¹⁾ бора-бора ўз тарафдорларини кўпайтирди, кўп назариячилардан ҳмоя кўриб, ўз мавқеъини мустаҳкамлай олди ва араб халқ адабиётини юз фойз ўз рамкаси ичига ололмаган бўлса ҳам, араб классик шеърининг «қонуний вазн» системаси бўлиб қолди. Халилнинг тарафдорлари бу системанинг юз фойз араб шеърига суялиб тузулганини даъво қилиб, бу системага кирмаган вазнларда шеър ёзишни қатъий сувратда манъ қиладилар. Ҳолбуки, душманлари бу системага бир кўп чет вазнларнинг ҳам кириб қолганини сўзлайдилар. Ҳар ҳолда Халил системасида асосан араб халқ адабиётига суянган ҳолда, баъзи қўшни халқлардан ҳам фойдаланиб, араб шеър вазни хусусиятларини сақлаш шарти блан баъзи янги вазнлар тузулгани аниқ каби кўрунади.

Эроннинг араб истилосидан бурунги сосони (й) феўдализм даврида шоҳ, феўдал саройларида кўзга кўрунарлик бир шеър ва музыка ҳаёти борлиги маълум. «Барбод», «Накиса», «Саркаш» каби шоир — чолғувчиларнинг ижодларига ва санъат ҳаётларига оид муҳим маълумотлар «Шоҳнома», «Хамсаи Низомий», «Бурхон Қатъ»¹¹ каби маъҳазларда бордур. Бу ва булардан ҳам эскирак маъҳазларга суяниб, олимлар сосони (й) даври шеърининг назм блан наср орасида бўлиб ҳжоларнинг сонларигагина риюя қилиш блан тузилганини бир оғиздан хабар берадилар. Бу асосан тўғри.

Лекин ... ҳеч шубҳа йўқки, арабларда ҳам энг ибтидоий шеър вазни «Насри Мусажжаъ» (қофияли наср) бўлган «ярим назм» тарзида бўлиб, унда ҳам букунги аруз вазнида кўрганимиз ҳжоларнинг кайфиятига аҳамият бериш хусусияти йўқ эди. Бора-бора ҳаёт, жамияттаги синфий муносабатлар ўзгарди. Ҳоким синф иқтисодий ва маданий томондан юксалди, унда янги тушунишлар, янги-янги қарашлар, янги образлар туғулади. Шуларнинг талаби блан шеърда ҳам, тил хусусиятларининг йўналишига мувофиқ сувратда янги вазнлар пайдо бўлади, тараққий қилади. Араб шеър вазнининг аруз вазнига тараққий қилишига йўл очган шу шароитлар сосони (й) феўдализм даврида эрон шеър вазни учун ҳам бор эди.

Шунинг учун эрон шеър вазнининг-да араб истилосидан ва араб аруз қондаларининг қабулидан аввал, бугунги аруз вазнига (яъни, ҳжо кайфиятларини эътиборга олган вазнга) чиққан бўлиши мумкун. Мана шу эҳтимолни ёқловчи фактлар ҳам йўқ эмас, бор:

¹⁾ Халилнинг фикрига кўра, икки мисраъдан иборат байтгагина «шеър» дейиш мумкин. «Байтнинг луғат маъноси» уйдир. «Байт»нинг асосий ҳжо дасталарига (стопаларга) уйнинг қаноти (девори) маъносига келган «рукн» исми бериладир. Кўчманчи араб уйи чодирдир. Чодирда тўрт қанотнинг таянч нуқтаси бўлган ўртадаги трак «аруз»дир. Байт руқнларнинг ҳам таянч нуқтаси саналган бир руқнга аруз исми берилган. Чодирни тикмак учун арқон (сабаб), мих (ватад) ва чодир этакларини очиқ сақлашга ёрдам қилувчи таяқлар (фосилалар) керак. «Байт руқнлари»нинг майда бўлакларига ҳам «сабаб», «ватад» ҳам «фосила» исмлари берилган.

а) «фахлавият» унвони блан машҳур ва қадим Эрондан қолғани шубҳасиз бўлган Эрон халқ шеърларидан бир қисм тўртликлар «ҳазаж мусаддас маҳзуф» аталган, вазнга тўғри келади;

б) яна шу «ҳазаж» баҳрининг «аҳрам ва ажраб» навълари блан ўлчашга урунилган классик «рубоъи»ларнинг келиб чиқиши ҳақидаги рвоятлар, бунинг ҳам эски эрон вазилардан эканини кўрсатади. Рубоъининг қурилишини Рудаки(й) шу даврнинг бир шоирига нисбат берган. Ибни Қайс¹² рубоъининг Эронда жуда ҳам умумий бўлиб, ҳаддан ошиб севилиб ўқулгани ва махсусан хотин-қизларнинг бунга жуда ҳам берилганликлари ҳақида узун тафсилот беради. Ҳолбуки, бир-икки шоир томонидан тасодифан тузилган бир вазннинг бу қадар севилиб қабул этилган бўлуши шубҳалидир;

д) «Табодат уш-шуаро», «Табари(й)», «Оғани» каби араб маъхазларидан¹³ рвоят этилган бир-икки шеър:

Об аст-у табизаст
Асорат забнбаст
Самия рӯ сапид аст
Аз Ҳўталон омадия
Бару табох омадия
Обар боз омадия
Хўшк назар омадия

ҳам аруз вазни системасига жуда яқин туради. Мана бу фактларнинг ҳаммаси бизнинг нуқтайи назаримизни, яъни араб истилосидан бурун эрон шеър вазни бу кунги аруз вазни тузулишига тўғри бир тараққий ҳаракати кўрсатганини қувватлайди.

Араб истилосидан кейин форс адабиёти учун ҳам араб аруз назариялари (Халил ибн Аҳмад томонидан тузулган аруз қоидалари) қабул этилди. «Байт», «Мисраъ», «Рукн», «Ажаз», «Асли(й) рукнлар», «Фаръи(й) рукнлар», «Зуҳофот», «Баҳр», «Вазн» лар тақсимоти, «баҳр» ҳам «вазн» исмлари айнан қабул этилди.

Мана шу олиш-беришнинг жуда характерли ва диққат этарли бир томони бор: Эрон феўдал аристократияси араб истилосидан кейин унинг сиёсий, диний ҳокимияти остига кирган, истилочи араб аристократиясининг тамсиллаштирув сиёсатига маъруз қолган. Қисман мажбурий ва қисман бошқа йўллар билан улардан диний, маданий, сиёсий бир кўп нарсалар олмоқда эди. Иккинчи жҳатдан қараганда, Эрон феўдал аристократияси араб истилочиларига рақиб назари билан қарар, уларни ҳокимиятни қўлидан (нонни оғзидан) тортиб олган истилочилар деб булар ва уларнинг ҳокимиятидан тамсил сиёсатидан ўзини қутқармоқ учун кураш олиб бормоқда эди¹⁴. Мана шу бир-бирига қарши икки таъсир натижасидирким, эрон феўдал аристократияси араблардан нма олган бўлса, айнан олмади, ўзгартиб,

¹⁴ Бу ҳақда Фирдавси(й) ҳақидаги мақоламизда¹⁴ баъзи тафсилот бор.

унга ўз хусусиятларини тақиб олди ёки олиб тақди. Биз адабиёт соҳасида ҳам аини шу ҳолни кўрамиз.

Эрон феўдал аристократияси араб арузининг нисбатан умумий қоидаларини, назарий томонларини қабул қилишига қарамасдан форси (й) шеър вазнларнинг муҳим хусусиятларини ҳам унга сингдира бошлади. Шундай бўлиб, айрим бир «форси (й) аруз» майдонга қўйулди. Мана бу «форси (й) аруз» назарий томонларда, умумий қоидаларда, тафсилот ва терминларда «араб арузи»нинг айнан деярли копияси бўлса ҳам, бошқа томонлардан ундан ажралади.

Эрон форси (й) арузини араб арузидан ажратган хусусиятларининг энг муҳумларидан шуларни кўрсатиш мумкун:

а) араб арузида шеърда воҳид қёси «байт», яъни икки «мисраъ» деб қабул этилади. Асосан жуда тўғри бўлган бу қараш араб шеърининг тузулишида хунук бир из қолдиради:

Араб шоирлари шу нуқтаи назарга суяниб, баъзан бир сўзни икки мисраъга бўлиб берадилар, Ал-Маарийнинг¹⁵ шу байти: «Ай шаби асобак мискин ахти рахист болусуос». Эрон шоирлари ҳам шеърда воҳид қёси байтни қабул қилганлари ҳолда юқоридаги ишни қилмайдилар. Улар сўзни ҳар мисраъда тамом беришни амалда ёқлайдилар.

б) Араб арузи байтнинг бир мисраъдан иккинчи мисраънинг бир, икки, ҳатто уч ҳжо камайтиришни қабул қилади, фақат бу камайтириш мисраънинг охирги ё аввалги рукнида (стопасида) бўлади.

с) Араб арузи ҳар вазнда мисраънинг охирги ва аввалги рукнида қисқа, тўлуқ ҳжо тартибини бузушдан ҳам тортинмагани ҳолда эрон арузи сезилмайдиган бир, икки вазндан бошқа вазнларда буни ҳам қабул қилмайди.

д) Араб арузида олти руки (чтана) дан тузилган вазнлар эрон арузида 8 рукидан тузулади.

ж) Араб аруз вазнлари Халил системасига кўра 15 баҳр бўлса ҳам сўнгра Ахфашдан бир баҳр олиб ўн олти баҳрга чиқарилган. Эрон арузи булардан 5 баҳрни чиқариб, яна учта янги баҳр қўшиб, 14 га тўхтатади. Сўнгралари мазкур чиқарилган беш баҳрдан ҳам шеър ёзилиб, Эрон арузи 19 баҳрга чиқарилади¹⁶.

Мана бу хусусиятлар блан эрон арузи араб арузидан ажралади. Ёҳуд, эрон арузи эрон адабиётига кирар экан, мана шу хусусиятларни қабул қилиб киради.

Муносабат бор экан, шуни ҳам қайд қилиб ўтиш керакки, араб арузи араб халқ шеърларини ўз рамкасига юз фоиз киргиза олмагани каби эрон арузи ҳам эрон халқ ашулаларини юз фоиз ўз рамкасига ололмагандир.

Ўрта Осиё турки (й) адабиёти учун қабул этилган аруз мана шу эрон адабиётида ишланган ва Шамси Қайс¹⁷ каби арузчилар томонидан «Аруз (и) форси (й)» аталган аруздир. Биз бунга «араб-эрон арузи» деймиз. Турки (й) назмларга бу аруз вазнларининг қачондан кира бошлаганини билмаймиз. Аруз вазни-

да ёзилгани илм дунёсида букун маълум бўлган энг қадим асар «Қутадғу билиг» китобидир. Юсуф Хос Ҳожиб бу асарни айнан «Шоҳнома» вазнида («мутақориб мусаммани маҳзуф») ёзган ва ўз тилининг ҳеч бир турли хусусиятини вазнга бермаган. Лекин, Мён Бузрукнинг айтганидек, «Унда вазн хатоларининг кўп учрагани кўрулмади¹⁾. Вазн ўз замонига кўра мукамал, деярлик даражада муваффақиятли тадбиқ қилинган. Броқ унда турки (й) сўзларнинг баъзи чўзғиларини ортиқча чўзуш бор. Бу аруз вазнида туркча шеър ёзган ҳар шоирда озми-кўпми бор ва уларнинг ўзлари буни хато деб билмайдилар. Навойи, Бобир каби арузчилар буни хато санамаганликлар каби ўз шеърларида ҳам бор.

Урта Осиё феўдализм даврининг сарой адабиётида бу аруз билан ёзиш ҳаракати давом қилиб, 15 нчи асрда чғатой сарой адабиётида жуда ҳам кучайди. Иш шунчалар кўтарилдики, сарой шоирлари орасида эрон адаби (й) анъаналарига юз фойз риюя қилмаганларга «турккона» ёзди деб тош отишлар ҳам бўлди. Навойи блан Бобир Мирзо аруз қондаларини кўрсатарлик асарлар ёздилар¹⁸. Буларнинг на шеърларида, на аруз ҳақида ёзилган китобларида «аруз вазнида ёзаркан, чғатойчанинг хусусиятларини сақлаш»¹⁹ деган тамойилдан ҳеч бир из кўрилмади.

Ўзбек феўдализм сарой адабиёти ҳеч шубҳа йўқки, чғатой сарой адабиётига эргашади. Ўзбек хонлиги қурулишининг биринчи даврида ўзбек хонлари ва ўзбек князларининг²⁰ саройларида шоирлик қилучиларнинг кўпи шул чғатой сарой шоирларидан ва шогирдларидан эдилар. Булар ҳам аруз вазнида ёздилар. Бу тўғрида Мён Бузрук шундай дейди:

«Ўзбек нафис адабиёти Олтин Ўрда ва чғатой адабиётларидан таъсир олиб келгани сабабли у адабиётларда умумий оҳанг бўлиб қолган аруз вазнини олиб ўзига махсус бир тусда қўлланмага бошлади»²¹.

Мен, бу жумладаги «ўзига махсус бир тусда» деган иборани англай олмадим. Кимнинг «ўзига махсус?»— арузнинг ўзига махсус тусдами ёки ўзбек адабиётининг ўзига махсус тусдами? Мённинг иккинчи сўзи буни очиб беради:

«Демак мумкунки, аруз вазни ўзбек феўдализм даврининг хориждан олиб ўзгаришлар билан ўзлаштирган ва замонамизга адабий мерос бўлиб қолган ижодий йўли эди».

Демак, бу «махсус тус» аруздан бурунги ўзбек адабиётининг хусусияти.

Ўзбек нафис адабиётида бу «махсус тус» нмадан иборат эди? Арузга қандай татбиқ этилди? ва бу махсус туснинг аруз вазнлари кўруниши нма бўлди? Ўзгариш қай ерларда? Буларни

1) Мён Бузрук айтадики, «Қутадғу билиг» бу вазни тамом ўзлаштириб ета олмаган, унда вазн хатоларининг кўп учрагани кўрулади. Бу, Кўпрулизода сўзларининг айнан такроридан бошқа нарсас эмас. Кўпрулизоданинг сўзи: «Аруз қолибларини лай қила интбақдан узақ ўлдиғи учун асарда, бир тақим хатоларда тосадуф ўлнур» (Турк адабиёти тарихи)¹⁹.

таърифлар блан, памуналар блан кўрсатмасдан бундақа даъво блан чиқиш Мёнга мумкун бўлган бўлса ҳам, уни қабул қилиш бизга мумкун бўлмайди.

Ҳолбуки, биз ўзбек феўдализм даври сарой ва мадраса шеърларида, яъни аруз блан ёзилган шеърларнинг вазнида бундай айрим бир хусусиятни кўрмаймиз.

Аруз вазнида ёзучи ўзбек феўдал даври шоирларидан баъзиларнинг баъзан ҳжо вазнида ҳам шеър ёзганларини юқорида айтиб ўтган эдим.

Бу ҳодисани ҳам «аруз вазнини ўзбек адабиётига махсус тусда қўлламоқ» деб бўлмайди.

Яна бир дафъа тақрор қиламан: бизнинг феўдализм даври адабиётида аруз вазни блан ёзучи сарой, мадраса шоирлари орасида бармоқ вазнида ёзган шоирлар бўлгани каби аксарият блан бармоқ вазнида бўлган халқ ашулалари ва манзумаларида ҳам арузнинг баъзи қулай вазилари кирган. Яна илгарироқ бориб айтсак бўладики, бармоқ вазни билан айтилган ва ёзилган шеърларнинг баъзи айрим байт ва ярим мисраъларида аруз вазнининг оҳангини учратиш ҳам мумкун ва бор²². Лекин аруз ва бармоқ вазнларини аралаштиришдан, бир-биридан унсурлар олишдан ҳосил бўлган учинчи вазн системаси бўлмагани каби «ўзбек феўдализм адабиётига махсус тусда» бир аруз вазни ҳам йўқ. Шунда муҳум бир савол эсга келади: Эрон феўдал аристократияси аруз қоидаларини араблардан олганда уни ўзгартиб, унга ўз хусусиятларини тақиб сингдириб олган экан, Урта Осиё чғатой ва ўзбек феўдализм даврлари сарой адабиёти нега шундай қилмади? Қадим уйғур сарой адабиётчилари чғатой ва ўзбек сарой адабиётлари «араб-эрон» арузини нега айнан олганлар? Ўз тилларининг, ўз халқ шеърларининг ҳеч бир хусусиятини нега аруз вазнига сингдиришга урунмаганлар?

Бу савол жуда муҳумдир. Бунга сўнгги ва қатъий жавобни беришга мен ботирлик қилолмайман. Броқ, шунчалик ҳақли бир саволни жавобсиз қолдиришни ҳам истамайман. Шунини ҳам айтиб қўяманки, менинг бу тўғридаги сўзларим юқоридаги саволга қатъий жавоб эмас, бир мулоҳазагина бўлиб қолади.

Эрон феўдал аристократияси арузни араблардан олар экан, унинг блан истилочи араб аристократияси орасидаги муносабатнинг хусусий бир кўруниши бор эди (буни бир муносабат блан юқорида кўрсатиб ўтган эдим): Эрон феўдал аристократияси бир жҳатдан истилочи араб аристократиясининг диний, сиёсий ҳегемониясида эди, унинг тамосил сиёсатида маъруз қолган эди. Иккинчи жҳатдан унинг рақиб эди; унга ҳокимиятни қўлидан (нонни оғзидан) тортиб олган рақиб деб қарар эди, маданий жҳатдан ўзини [нг]²³ улардан юқори тутганини яхши билар эди. Унинг тамсил сиёсатидан, тамсил этучи ҳокимиятидан қутулмоқ учун кураш олиб бормоқда эди. Шунинг учун, айниқса, мазкур кураш замонларида араблардан хоҳ жабрий сувратда, хоҳ бошқа йўллар блан нма олган бўлса айнан олма-

ди, ўз хусусиятларини тақишга, сингдиришга урунди. Эрон феўдал аристократияси айниқса мазкур кураш замонларида араблардан нма олган бўлса, ҳамасида деярлик шу хусусиятни кўра оламиз.

Мана шу ҳол, шу хусусият на қадим уйғур феўдализмнинг, на чғатой ва ўзбек феўдализмнинг ҳоким синфи бўлган аристократияда йўқ эди. Улар араб, эрон аристократиясининг маданий жҳатдан ўзларидан юқори турганини қабул қилардилар, ўз маданий ишларини араб, эрон аристократиясидаги диний, маданий ҳаракатларнинг, мактаб ва мадрасаларнинг раҳбарлиги остида олиб бордилар. Араб, эрон аристократиясини ўзларига устод деб билардилар. Қадим уйғур феўдализмида ҳукумдорлик қилган қорахони(й) лар сулоласи ўз сарой ташкилотларини сомони(й) ва ғазнави(й) сарой ташкилотига ўхшатиб тузмоқчи эди ва тузган эди. «Қутадғу билиг» ктоби шу мақсад блан ёзилган эди. «Қутадғу билиг» эгаси қорахони(й) лар саройида ҳам сомони(й) ва ғазнави(й) саройларида бўлгани каби сарой шоирлари тутиб, сарой адабиёти яратишни тавсия қилиб ёзди.

Мана шу ҳол чғатой аристократиясининг, сўнгра ўзбек аристократиясининг ҳокимиятлари замонида ҳам давом қилди. Шунинг учун, на «аруз»да ва на бошқа маданий масалаларда эрон аристократиясининг арабга нисбатан бўлган хатти-ҳаракатини таъқиб қилишга уринмадилар.

Яна такрор қиламан: бу мулоҳаза юқоридаги саволнинг сўнги ва қатъий жавоби эмас, менинг бир мулоҳазамдир. Бора-бора, жиддий текширишлар давом этган сайин яна тўғрироқ, яна ҳақиқатга мувофиқроқ жавоблар топилиши мумкин.

Аруз вазни инқилобгача жадид адабиётида ҳам шеър вазни эди...²⁴

Яна бир масала устида бир оз турайлиқ. Аруз вазни ўзбек тилига тўғри келмайди, деганларнинг маълум бир далили бор: Гўё аруз «маддлик»²⁵, яъни узун чўзғилик тиллар учун²⁶ тузулган. Ўзбек тилида узун чўзғи бўлмагани учун арузга мос келмайди.

Биз юқорида аруз вазнининг нма эканлигини ёзганда кўрсатган эдик: аруз вазнига энг катта ролни ҳжоларнинг «тўлуқ» ҳам «қисқа»лиғи ўйнайдир. Яъни, икки мисраъдаги ҳжоларнинг сон жҳатдангина эмас, тўлуқлик ва қисқалиқ жҳатдан ҳам баравар келишидан аруз вазни ҳосил бўлади. Аруз вазнида катта рол ўйнаган «тўлуқ» ҳжо, узун чўзғилиқ ҳжо қимматида эмас, «ёпиқ» ҳжо қимматида юради. Масалан: форси(й)ча: «баман», «гулам», «саман», «қалам» сўзларида «ба, гу, са, қа» ҳжолари қисқа бўлади. «Ман», «лам» ҳжолари тўлуқ бўлади. Шу мсолларнинг ўзи «тўлуқ» ҳжонинг «ёпиқ» ҳждан бошқа бир нарса бўлмаганини кўрсатиб туради. Узун чўзғиларнинг эса бундан бошқа хизмати бор: форси(й)чада чўзғисини узун бўлган очиқ ҳжо ҳам «тўлуқ» ҳжо саналади. Масалан: «ма, ра, та, ду, ру, су, я, ў» ҳжолари «ман, бар, сар, бир» ҳжолари блан бир қимматда юради.

Бизнинг ўзбек тилида «мен, сен, биз» каби ёпиқ ҳжо шу «тўлуқ» ҳжо қимматидадир. Шунинг учун аруз вазнининг тилга татбиқи имконсиз эмас. Лекин бунда диққат этарлик иккинчи бир масала бор: форси (й) чада ўйноқилиқ, тез қайрулатурғанлиқ, чўзғи узунлиги каби баъзи хусусиятлар борки, унинг арузга мос келишига ёрдам қилади. Масалан:

I. Форси (й) чада «оз» тўлуқ ҳжо: «ва оз» бир қисқа, бир тўлуқ ҳжо: V — ; «агар» бир қисқа, бир тўлуқ ҳжо: V — : «ва агар» икки қисқа, бир тўлуқ ҳжо: V V —

Шеърнинг вазни ижоб этса, буларни тубандаги шаклларга киргизиш мумкун:

зи	V.
ваз	—
гар	—
вагар	V —

II. «Навис» бир қисқа, бир тўлуқ ҳжо: V —

Вазн талаб қилса тубандаги шаклларга солиш мумкун:

бин вис — —
бина вис V V —

III. Ман аз ту — — — сўзининг шеър вазни талаб қилса

маназ ту V — —
маназту V — V

ман зиту — V —

манзи ту — V V шаклларига киргизиш мумкун.

VI. ёр —

баз —

офтоб —

шароб —

шеър вазнида булар мисраъ охирида бўлмаганда:

— V

— V

— V — V

V — V қимматини беради.

V. Сйоҳ, моҳ, роҳ, кулоҳ, коҳ, чоҳ сўзлари сйаҳ, маҳ, раҳ, кулаҳ, каҳ, чаҳ формасида ишлатилади.

VI. Қалами хуб V V V —

Қтоби ман V — — — сўзини шеър вазнида

Қалами хуб V V — —

Қтоби ман V — — — ўлчовида ўқиш мумкун.

VII. «Сен» олмошининг форсичаси «ту», бунинг қисқарилгани «т», «мен тунов кун сенга нон бердим» жумласининг форси (й) часи

Ман дируз бату нон додам.

— — — V V — — —

Буни шеър вазнида тубандаги формаларга солиш мумкун:

а) Манат дируз нон додам

- V — — — / — — —
 б) Ман дирузат нон додам
 — — — — — / — — — — —
 с) Ман дируз нонат додам
 — — — — — — — — — — —
 д) Ман дируз нон додамат
 — — — — — / — — — V —

Мана шулар каби тилни аруз вазнига мос қиларлиқ хусу-
 сниятлар ўзбек тилида йўқ.

Шунинг учун бизда аруз вазнида шеър ёзиш истар-истамас
 форси (й)ча, арабча сўзларни тилга тортишга йўл очади ёки
 ўзбекча сўзлардаги ҳаддан ташқари чўзушга олиб боради. Аруз
 вазнида шеър ёзмоқ учун шу қийинликдан бизни қутқара олар-
 лиқ даражада тилдан бой бўлишимиз лозим.

АРУЗ ВАЗНЛАРИНИНГ ТУЗУЛИШ ҚОИДАЛАРИ

Менинг бу ишим бир ёқдан текшириш иши, шунинг учун
 арузнинг асосий нуқталарини олиб танқид ва изоҳ қиламан.
 Иккинчи ёқдан ёш шоирларимизга арузнинг бор-йўғини очиб
 бермакчиман. Шунинг учун ишни қулайлаштирувчи янги бир
 система қўйишга урунам.

Араб, эрон арузи юқорида кўрулгани каби шеърда воҳид
 қёси қлиб «байт» ни олади. «Байт» икки мисраъга бўлунади.
 Бир мисраъ икки, уч, тўрт ҳжо тўпламига (тўрт-беш стопа-
 га) ажралади. «Ва бу тўплам»ларга «рукн» исми берилади.
 Жаъми «аркон» бўлади.

Бу рукнлар (стопалар) ҳар вақт бир хил бўлмайди. Булар-
 нинг турларини белгилаш учун ҳжога мурожаат қиладилар.
 Шунда ҳжоларнинг асосан қисқалиқ, тўлуқлиқ сфатларига диқ-
 қат қлиб, шуларнинг тизилиш тартибини назарга олганда ма-
 салани жуда тўғри ҳал қилган бўлардилар. Лекин, шундай
 қилинмади. Ҳеч қандай илмий лсоний асосга суянмасдан, ҳжо-
 ларнинг бир-бирига қўшулишларига кўра тубандагича тахсим
 этдилар ва ҳар қисмга бир исм қўйдилар:

ҳжо:

—
 V V
 V —
 — V
 V V —
 V V V —

исми:

сабаб хафиф
 сабаб сақил
 ватад мажмуъ
 ватад мафруқ
 фосилан суғро
 фосилан қубро

Бу «Халил мактаби» нинг биринчи янглиши бўлди. Арузчи-
 лар бундан сўнгра шул юқоридаги: «сабаб», «ватад»лардан
 «байт»нинг рукнларини туздилар.

- 1) V — —
 2) — V —

фа у лун
 фо и лун

3) V — — —	ма фо и лун
4) — V — —	фо и ло тун
5) — — V —	мус таф и лун
6) V V — V —	му та фо и лун
7) V — V V —	му фо и ла тун
8) — — — V	муф ў ло ту

Шу саккиз рукндан ҳар биттасининг саккиз дафъа ёки иккинсининг тўрт дафъа ё учтасининг икки дафъа такроридан бир байт ҳосил бўлади, дедилар:

Фаулун фаулун фаулун фаулун
 Фаулун фаулун фаулун фаулун

Фоилун мафойлун фоилун мафойлун
 Фоилун мафойлун фоилун мафойлун

Фойлотун мустафилун фойлотун
 Фойлотун мустафилун фойлотун

Шу тариқа блан бу саккиз рукндан ўн олти вазн чиқарилди. Лекин иш бу блан битмади. Шеър вазни ўн олтигина эмас, кўп. Бир қанча вазиятларнинг рукнлари юқоридаги саккиз рукндан бошқача. Бундан қутулиш учун яна тамоман хаёлий ва ҳеч илмий асосга суюлмаган бир «йўл» топилди. Юқоридаги саккиз рукнга «асли(й) рукнлар» дедилар. Бошқа формада бўлган рукнларни шу «асли(й) рукнлар»нинг қисқартирилиши ёки ортинлишидан ҳосил бўлган «фаръи(й) рукнлар»²⁷ деб олдилар. Ўйгирма еттита фаръи(й) рукн чиқди. Ҳамаси 35 рукн бўлди. 8 та асли(й) рукнларни юқорида кўрдик. «Зиҳфот»²⁸ деган узун ва кераксиз амалият (операциялар) блан ҳосил этажаги фазз этилган 27 та фаръи рукнлар булар:

фойлоту	V V — V
мафойлун	V — V —
фойлотун	V V — —
фоилоту	— V — V
Муфтаилун	— V V —
Мафулун	— — —
Файлун	V V —
Фойлот	V V —
Мафойлу	V — — V
Мафъулу	— — V
Фойлот	— V —
Фоз	—
Фоз	— V
Фаъ	V
Фаул	V —
Фъалун	— —
Фаулу	V — V
Фаъъл	V —

ва ҳоказо

Бу фаръи(й) рукилардан ҳосил бўлган вазнларни ўн олти хил қилиб, ҳар хилини асли(й) рукилардан ҳосил бўлган ўн саккиз вазннинг биттасига қўшдилар. Шунинг билан мавжуд вазнларнинг ҳаммаси ўн олти хил бўлди. Ҳар хилга бир баҳр дедилар. Аруз вазнлари 16 «баҳр» саналди. Сўнгра эрон назарийчилари яна уч «баҳр» қўшиб, 19 «баҳр» га чиқардилар:

1— тавил	} Араб	Халил томонидан тузилган			
2— мадил			} шеърида		
3— восит				} махсус	
4— комил					
5— вофир					
6— рамал	}				
7— ҳазаж					
8— ражаз					
9— мунсарих			} Эрон ва		
10— музорий				} араб	
11— сарий					} шеърида
12— ҳафиф					
13— мужтасс					
14— муқтазад			}		
15— мутоқориб					
16— мутадорик				} Ахфаш томонидан тузилган	
17— қариб					} Эрон назариячилари тузган.
18— жадид					
19— мушокил					

Модомики, бир байтни ташкил қилган ҳжо тўпламлари (рукилар) 35 хил бўларкан, бунинг саккизтасини асли(й), 27 тасини фаръи(й) деб «зуҳофот» каби асоссиз хаёлий ва мушкул қоидалар билан 27 фаръи(й)ни асли(й)дан чиқаришнинг ҳеч кераги йўқ эди. Тўппа тўғри шу 25 рукини кўрсатиб, байтнинг булардан қандай тузилишини кўрсатмак тузукроқ бўлади:

35 сонини бирдан кўп кўрган арузчилар қулайлик бўлсун деб уни саккизга тушурганлар; сўнгра «фаръи(й) рукилар» ва «зуҳофот» каби маъносизликлар билан аввалгидан ҳам ёмонроқ қўйин ҳолга тушуб қолганлар.

Бу уларнинг иккинчи хатолари. Арузчилар ишни хато нуқтадан бошлаганлари учун (юқориде кўрсатганимиз икки хатого тушмаганларида ҳам) арузни букунгги қўйинчиликлардан қутқаза олмасдилар. «Сабаб», «ватад»ларга киришмаганда, рукиларни асли(й), фаръи(й) демаганда, зуҳофотни ўйламаганда ҳам арузнинг қўйинлиги яна тамоман йўқолмас эди. 35 хил ҳжо тўпламини фаулун, мафоилун қолиблари орқали ёдда сақлаб, шулардан байтлар тўқушнинг ўзи, албатта, енгил эмас. Фикримизча, арузчиларни бу қадар қўйинлиққа туширган бош хато — мавжуд ғазаллардан ҳар бирини айрим ва мустақил суратда текшира олмаганларидир.

Араб-эрон арузида мавжуд ғазалларнинг ҳаммасини ёш ада-

биётчиларимизнинг танқидий истеъфодасига очиб арз этмак мақсади блан ёзилган бу асарда мен қадим арузчиларнинг хатоларидан мумкин қадар қочишга, қутулишга урундим. Эрон-араб арузида мавжуд вазнларнинг ҳар бирини айрим ва мустақил тарзда текширдим, мана шу натижаларга эришдим:

Араб-эрон арузида бир шеърнинг бутун мисраъларида ҳжоларнинг сони ва қисқалиқ, тўлуқлиқ кайфиятлари бир миқдор ва бир тартибда бўлади.

Бошлаб ҳжоларни санадим: олтилик, саккизлик, тўққузлик, ўнлик, ўнбирлик, ўнниклик, ўнучлик, ўнтўртлик, ўнбешлик, ўнолтилик, ўнсақкизлик, йигирмаликдан иборат 12 хил вазн (эски арузчиларча айтганда 12 баҳр) чиқди. Бу 12 «баҳр»нинг ҳар биридан қисқа, тўлуқ ҳжоларнинг жой ўзгаришлари блан айрим, айрим вазнлар йиғилгани кўрулди. Мана шу тариқада саксонга яқин вазн тартибга олинди. Ҳар мисраъдаги қисқа, тўлуқ ҳжоларнинг тартибларини ўрганиш учун бошлаб қисқа ва тўлуқ ҳжолар учун маълум бўлган ишоратларни олдим:

қисқа ҳжо: V

тўлуқ ҳжо: —

Сўнгра ҳжоларни иккитадан қлиб текширдим:

ёndoш келган икки тўлуқ ҳжо: — —

ёndoш келган икки қисқа ҳжо: V V

бир тўлуқ, бир қисқа ҳжо: — V

бир қисқа, бир тўлуқ ҳжо: V —

бир тўлуқ ҳжо:

Ҳжолари жуфт бўлган мисраълар юқоридаги тўрт ҳжо билан текширилади. Тоқ ҳжоли мисраънинг бир ҳжоси ё мисраъни охирида ё мисра орасидаги туроқ жойга келади ва ҳар вақт тўлуқ ҳжо (—) қимматида бўлади.

Қадимги арузчилар ҳжоларни ўқумоқ учун фаулун, мафой-лунлардан муштарак сўзлар, қолиблар тузганлар. Бунн юқорида кўрдик. Уларнинг бу ишлари жуда яхши ва жуда тўғри бир иш. Чунки шеър вазнини қулоқ воситаси блан ўлчаш шу йўл соясидагина бўлади. Мен қадим арузчиларнинг шу ишларидан фойдаландим. Брок, уларнинг фаулунларини олмадим. Юқорида кўрсатканим ишоралар учун классик музикамизнинг усул қолибларини (чирманда усулини) қабул қилдим:

— — бакко

V V бака

— V бакка

V — бако

— бак

Араб-эрон арузидаги вазнларнинг баъзисида ҳар мисраъда бир ё икки туроқ бўлади. Мен бунинг учун (*) ишорати қўйдим ва «ист» исмини бердим. «Байт», «мисраъ» терминларини айнан

сақладим. Бир мисраънинг «ист» блан бўлунган парчаларига «бўлум» дедим. Бир мисраъда такрорланган ҳжо тўдаларига «тўплам» (стопа) исмини бердим.

Асар илмий текшириш асари бўлганичун илмий текшириш ишларида ёрдам қилар умиди блан яна бир иш қилдим. Ҳар вазни ўз йўлим блан кўрсаткандан кейин, унинг бугунги исми ва арузи(й) «тақтиъ»ини (ўлчовини) ҳам кўрсатдим. Вазнларни «аслий» «руки»ларга ва 19 «баҳр»га тақсим этиш ўрнида саксонга қадар вазннинг ҳжоларини санаб, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20 лик унвонлари блан 12 «туркум»га ажратдим.

Мана шу асосда янги вазнлар тузиш имкониятини ҳам жой-жойида кўрсатиб ўтдим.

Ҳжоларни ўлчашда янглишмаслиқ учун тубандаги баъзи қайдларни назарга олиш керак бўлади:

1) ранг, жанг, шаҳр, наҳр, раҳм каби бир қисқа чўзғи ва уч товушдан тузилган ҳжолар мисраъ охиридагина бир тўлуқ ҳжо (—) қимматида юриб, бошқа жойда бир тўлуқ, бир қисқа (— V) ҳжо қимматида юради; мсол:

Наҳрлар тошар

— V — V —

азмлар ошар

— V — V —

жуда жиддий бир ранг тақди.

V — — V — — V — —

2) Шароб, истиқбол, иқбол, қарор сўзларининг охириги ҳжолари бўлган «роб, бол, рор» каби бир узун чўзғи ва икки товушдан тузилган ҳжолар ҳам юқоридаги қимматда юради, мсол:

Кулар букун баҳорлар

V — V — V — —

Очилди лолазорлар

V — V — V — —

3) «га, да» каби бир қисқа чўзғи блан бир товушдан тузилган ҳжолар ҳақиқатда бир қисқа ҳжо бўлсалар ҳам баъзан «ударение» олиб, тўлиқ ҳжо қимматида юрадилар:

Жуда жиддий бир ранг тақди.

V — — V — — V —

4) сўз бошида бўлган ҳжо чўзғиларнинг биртаси блан бошланса, баъзан шу чўзғи аниқлаб ўқулади; бу ҳолда ўлчовида ҳеч бир ўзгариш кўрулмади:

Нечун марҳамат этмадинг оҳима

V — — V — — V — — V —

Баъзан мазкур чўзғини вазннинг талаби блан аниқламайдилар, ундан бурунги сўзнинг сўнгги товуши блан аралаштириб ўқуйдилар, бу вақтда иш бир оз бошқалашади. Масалан, «хабар эт» жумласи икки сўз, иккинчиси (э) чўзғиси блан бош-

ланади. Бундаги «э» ни аниқлаб ўқуғанимизда мазкур жумла-
нинг вазни (V — —) бўлади. Аниқламай ўқусақ (хаба рет)
шаклига кириб, вазни (V V —) бўлади.

АРУЗ ВАЗНЛАРИ ВА НАМУНАЛАРИ

Олтилик

Бунда бир вазн бор.

Ҳар мисраъ — — V V — — тўпламидан иборат бўлади.

Бер чолғуни менга
Бер мен уни чолай
Қалбимда аланга
Доҳимни сўроқлай.
Қон, қон дея бир ўқ
Қалбдан тешиб ўтди
Қарвонида ул йўқ
Қурбон бўла кетди.

Эргаш («Ишқ» тўпламидан)²⁹

Ўлчови:

Бер чолғуни менга
— — V V — — (бака бака бакка)
Бер мен уни чолай
— — V V — —
Қалбимда аланга
— — V V — —
Доҳимни сўроқлай
— — V V — —
Қон, қон дея бир ўқ
— — V V — —
Қалбдан тешиб ўтди
— — V V — —
Қарвонида ул йўқ
— — V V — —
Қурбон бўла кетди
— — V V — —

Саккизликлар туркуми

Бу туркумда икки вазн бор:

I. Бу вазнда қисқа ҳжо йўқ, икки тўлуқ ҳжодан иборат бўл-
ган — — (бакко) тўпламининг тўрт дафъа такроридан бир
мисраъ тузулади.

Ҳар мисраъ бир «ярим ист» воситаси блан иккига бўлунади.
Ярим «ист» бармоқ вазнидаги «туроқ» лар миқдорида.

Бир мисраъ: — — — — — — —

Емғурлардан ер жонланди
Қўкламликлар сувдан қонди
Қорлар, музлар бирдан битди
Қиш чиндан ҳам биздан кетди

Ўлчови:

Емғурлардан ер жонланди

(бакко тўрт дафъа)

— — — — / — — — —
Қўкламликлар сувдан қонди
— — — — / — — — —
Қорлар музлар бирдан битди
— — — — / — — — —
Қишчин днихам биздан кетди
— — — — / — — — —

Араб-эрон арузида бу вазннинг исми «мутадорик-мусамман-мақту»дир; ҳар мисрағини 8 дафъа «фаълун» блан ўлчайдилар. Бутун ҳжоларнинг тўлуқ бўлуши бу вазни баситлаштириб бармоқ вазни блан бирлаштирган. Шунинг учун бу вазни бармоқ ва аруз системалари орасида муштарак бир вази деб қабул қилиш мумкин.

II. Бу вази такрорсиздир, ҳар мисрағ бир «ист» воситаси блан 3+5 тарзида икки бўлунади:

Биринчи бўлуми — V V — —

Иккинчи бўлуми — — — тўпламидан иборатдир:

Ишларимизни бўлдуриқ
Душманимизни сўлдуриқ
Бизда зафарлар кулмакда
Бизда планлар тўлмоқда
Бизда курашсиз дам йўқдир
«Ёв кўп экан» деб ғам йўқдир
Қўзларимизда нам йўқдир
Бизда зафарлар кулмакда
Бизда планлар тўлмоқда

Ўлчови:

Ишларимизни бўлдуриқ
(бакка бако бак бакко бак)
— V V — — * — — —
Душманимизни сўлдуриқ
— V V — — * — — —
Бизда зафарлар кулмакда
— V V — — * — — —
Бизда планлар тўлмоқда
— V V — — * — — —
Бизда курашсиз дам йўқдир
— V V — — * — — —
«Ёв кўп экан» деб ғам йўқдир

— V V — — * — — —
 Қўзларимизда нам йўқдир
 — V V — — * — — —
 Бизда зафарлар кулмақда
 — V V — — * — — —
 Бизда планлар тўлмоқда
 — V V — — * — — —

Араб-эрон арузида бу вазнининг оти «Сарий-матвий-мақму-мақтаъ» дир. «Муфтайлун мафулун фъа» блан ўлчайдилар.

Шуни тескарига, яъни 3+5 га айлантирганда бундан музикалироқ бир вазн чиқади:

Нам йўқдир кўзларимизда
 (бакко бак бакка бако бак)
 — — — * — V V — —
 Гам йўқдир ўзларимизда
 — — — * — V V — —
 Тўлмоқда бизда планлар
 — — — * — V V — —
 Кулмақда бизда зафарлар
 — — — * — V V — —

Тўққузликлар туркуми

Бу туркумда ҳам икки вазн бор:

I. Биринчисида ҳар бир мисраъ бир «ист» воситаси блан 5+4 тарзида иккига бўлунади.

Биринчи бўлум — V V — —
 Иккинчи бўлум — V V — —

тўпламидан иборатдир. Демак, бу вазнда — V V — — тўпламининг иккинчи дафъа қайтарилишида бирга (—) тўлуқ ҳжф тушуб қолади.

Ишларимизни бўлдурамиз (бакка бако бак бакка бако)

— V V — — * — V V — —
 Юзларимизни кулдирамиз
 — V V — — * — V V — —
 «Соғ» била «сўл»га зарба бериб
 — V V — — * — V V — —
 Пахта планини тўлдирамиз.
 — V V — — * — V V — —

Бу вазнининг араб-эрон арузида исми «Мутақориб-асраимақсур» бўлиб, ҳар мисраъни «Фаа Фаулун Фаа Фаул» блан ўлчайдилар.

II. Иккинчидан, ҳар мисраъ V — — тўпламининг «ист» сиз уч дафъа такоридан ҳосил бўлади.

Йигит ўртоғим менга боқди
 Жуда жиддий бир ранг тақди
 Деди мен блан сен борайлик
 Плани тузукрак қурайлик
 Кураш майдонига кирайлик
 Ки синфий ёви камбағални
 Енгиб чиқмасин бўл жадалдан

Улчови:

Йигит ўртоғим мен га боқди
 V — — V — — V — —
 Жуда жиддий бирранг тақди¹⁾
 V — — V — — V — —
 Деди мен блан сен борайлик
 V — — V — — V — —
 Кураш май донига кирайлик
 V — — V — — V — —
 Ки синфий ёви, кам бағални
 V — — V — — V — —
 Енгил чиқ масин бўл жадалдан.
 V — — V — — V — —

Бунинг араб-эрон арузида исми «Мутақориб-мусаддас-со-лим» бўлиб, ҳар мисраъни уч дафъа «Фаулун» блан ўлчайди-лар.

Унликлар туркуми

Бу туркумда етти вазн мавжуддир.

I. Бу вазнда бир мисраъ 4 қисқа ва олти тўлуқ ҳжонинг «ист»сиз, такрорсиз ва аралаш тизилишидан ҳосил бўлади:

— — V V — V — V — —

Бу чройлик вазнининг исми араб-эрон арузида «Ҳазаж-мусаддас-аҳраб-макфуф-мақсур» дир.

Исмидан англашилгани каби, асосан, ҳазаж баҳридан саналгани ҳолда арабларда йўқдир. Эрон шеърида бу вазнда чройлик маснавийлар бор. Низомий, Хусрав, Жоми(й) каби эрон ва ҳинд-эрон шоирларининг «Лайло, Мажнун» дostonлари шу вазнда ёзилган. Фузули(й) ва Навоийнинг ҳам «Лайло, Мажнун» dostonлари шу вазнда.

Кун гарм бўлуб ҳалоки жонга
 Лайли киби ўт солиб жаҳонга

¹⁾ Форсийча ранг бир ҳжо бўлиб, бир чўзги ва уч товушдан тузилган. Юқорида кўрсатганимиз қондага кўра бир ярим (бир тўлуқ бир қисқа) ҳжо қимматида юради.

Тинмай югуриб қўйун такидин¹⁾;

Ўт узра оёғи куймагинин
Хуршид ҳароратидин анжум²⁾
Ер сояси остида бўлуб гум
Тоғдин кши ким глаб нишони
Бир тўда қзил кул англаб ани
Жисминдағи оташин камарлар³⁾
Андоқки кул ичра ўт кўмарлар

Навойнинг «Лайло», Мажнун»идан³⁰

Улчови:

Қун гарм бўлиб ҳалоки жонға
— — V V — V — V — —
Лайли каби ўт солиб жаҳонға
— — V V — V — V — —
Тинмай югуриб қўйун такидин
— — V V — V — V, — —
Ўт узра оёғи куймагинин
— — V V — V — V — —
Хуршид ҳароратидин⁴⁾ анжум...
— — V V — V — V — —
Андоқки ку личра қўр кўмарлар³¹
— — V V — V — V — —

Эрон шоирлари бу вазнда асар ёзганда мисраъларидан бир ҳжо тушуриб, тўққузликқа айлантирадилар. Бунга «Сакта-малиҳ» исмини берадилар ва ёқтирадилар. Бу бир ҳжо камай-тириш, албатта, мисраънинг биринчи ярмисини ташкил қилган V V— ҳжоларни тўрт тўлуқ ҳжого айлантираш блан бўлади: — — — шундай бўлгач, — — V V — V — V — — тарзида давом этган мисраълардан биртаси — — — — V — V — — формасига қиради.

Буни Фузули(й) блан Навойида ҳам кўп учратиш мумкун. Мана Навойидан мсол:

Тирноқларин чу юзга қўйди
— — V V — V — V — —
Тирноқ тирноқча ерлар ўйди.
— — — — V — V — —

Бу вазннинг эрон-араб арузида исми «Ҳазаж-мусаддас-аҳ-

1) Қўйун: ел; так: югуриш, чопиш.

2) Хуршид: қуёш, анжум: юлдузлар.

3) Оташин: оловли камар: бел «такидин» сўзида чўзғини ясама чўзиш бор.

4) Бу парчадаги «ҳароратидин» сўзида (У) ҳжоси, «тўда» сўзида (тў) ҳжоси ғайритабиий чўзилади.

раб-макфуф» бўлиб, ҳар мисраъини «мафулу мафоилун фаулун» блан ўлчайдилар.

II. Бунда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси блан 5+5 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлум — — V — — тўпламидан иборат бўлади.

Демак, бу вазнда ҳар мисраъ — — V — — тўпламининг бир «ист» воситаси блан икки дафъа қайтарилишидан ҳосил бўлади. Бизда баъзан бир мисраънинг тизилиши шундайдир:

— — V — — * — — V — —

Арзим ни ай тай боди сабога

— — V — — * — — V — —

Биздан дуо денг ул бе вафога

— — V — — * — — V — —

Эй ё рижо ним бе меҳ рэкансан

— — V — — * — — V — —

Раҳм ай ламас сан ман мубталога

— — V — — * — — V — —

Бунинг араб-эрон арузида исми «Мутақориб-мусамман-аслам»дир. Ҳар мисраъини икки дафъа «Фаълун, фаълун» блан ўлчайдилар.

III. Бунда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси блан 5+5 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлуми — V — V — тўпламидан иборат бўлади.

Бир мисраъ: — V — V — * — V — V —

Чиқди сабзалар лолалар блан

— V — V — * — V — V —

Қолди лолалар золалар блан

— V — V — * — V — V —

Кўзга жилвагар янги бир жаҳон

— V — V — * — V — V —

Боғу бўстон, боғу бўстон,

— V — V — * — V — V —

Наҳрлар тошар азмлар каби

— V — V — * — V — V —

Шаҳрлар яшар базмлар каби

— V — V — * — V — V —

Улка яшнаган, чеҳралар чаман

— V — V — * — V — V —

Ҳар саҳар қуёш юксалар экан

— V — V — * — V — V —

Нағмалар учар, нағмалар учар

— V — V — * — V — V —

Пахтакорлар, пахтакорлар,

— V — V — * — V — V —

Ортда қолмасин пахтазорлар

— V — V — * — V — V —

Н. Раҳимий³²

Бу вазнинг араб-эрон арузида исми «Мутадорик-мусамман-маҳбун-мақту»дир. Ҳар мисраъини икки дафъа «Фоиун, фаал» блан ўлчайдилар.

IV. Бунда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» воситаси блан 5+5 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлуми V — V — — тўпламидан иборатдир. Демак, бу вазнда ҳар мисраъ V — V — — тўпламининг икки дафъа такроридан ҳосил бўлади:

Саҳар чаманда насим эсаркан
 V — V — — * V — V — —
 Гул узра бир қуш сурур оларкан
 V — V — — * V — V — —
 Ҳаёт ҳар ён қадам босаркан
 V — V — — * V — V — —
 Биз иккимиз ҳам ғурурлар-ла
 V — V — — * V — V — —
 Сурурлар-ла оёқ босардиқ
 V — V — — * V — V — —
 Вазифамизга қараб борардик
 V — V — — * V — V — —

Бу вазнинг араб-эрон арузида исми «Мутақориб-мусамман-мақбуз-аслам»дир. Икки дафъа «Фаул, фаълун» блан ўлчайдилар. Тожик шоирларидан Бухороли Исма³³т бунинг икки мисраъини бир мисраъ қилиб, уч «ист» воситаси блан 5+5+5+5 тарзида тариқа бўлган ва йғирмаликка чиқарган.

Бир мисраъ: V — V — — * V — V — —

V — V — — * V — V — —. Хоразмлик «Комил»нинг³⁴ ҳам мазкур Исма³³тга тақлидан бир ғазали бор.

V. Бунда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси блан 5+5 тарзида иккига бўлинади. Ҳар бўлуми V — V V — тўпламидан иборатдир.

Бир мисраъ: V — V V — * V — V V —

Қуёш нақадар гўзал куладир
 V — V V — * V — V V —
 Қараб тепанинг чаман бошидан
 V — V V — * V — V V —

Бунинг исми «Вофир-мураббаъ-солим» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «муфоалатун» блан ўлчайдилар.

VI. Бу вазнда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси блан 5+5 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлуми — V V — — тўпламидан иборат бўлади. Бир мисраъ — V V — — * — V V — —

Эй юзи насрин қомати шамшод
 — V V — — * — V V — —
 Неча қилурсан жонима бедод
 — V V — — * — V V — —
 Сен каби пуркор шеваси бисёр
 — V V — — * — V V — —

Билмади эй ёр ҳеч кши ёд...
 — V V — — * — V V — —
 Жаврда нодир, зулмада моҳир
 — V V — — * — V V — —
 Ишвада қодир, ғамзада устод
 — V V — — * — V V — —

Бобир³⁵

Бунинг араб-эрон арузида исми «Мутақориб-мусамман-ас-рам» бўлуб, ҳар мисраъини икки дафъа «Фаъа, фаулун» блан ўлчайдилар.

VII. Бу вазннинг ҳар мисраъида икки дафъа қайтарилган V V — — тўпламининг бош томонидан — — «Қўш ҳжоси» қўйулади. «Ист»и йўқдир:

Бир мисраъ: — — V V — — V V — —

Су(в) бўйида сассиз ва садосиз
 — — V V — — V V — —
 Юлдуз каби хуш жозиба бир қиз
 — — V V — — V V — —
 Ястанмиш эди сабзалар узра
 — — V V — — V V — —
 Шўх кўзларини, ноз ила ўйнаб
 — — V V — — V V — —
 Учган капалақларга тикарди
 — — V V — — V V — —
 Нур шохчасидек пармоғи бирла
 — — V V — — V V — —
 Ўйлабгина сочларни тарарди.
 — — V V — — V V — —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ҳазаж-мусаддас-аҳ-раб-маҳзуф» бўлиб, ҳар мисраъини «мафулу мафоилу фаулун» блан ўлчайдилар.

Унбирликлар туркуми

Бу туркумда ўн вазн бор. Ҳаммаси «ист»сиз.

I. Бу вазннинг ҳар мисраъида — V — — тўплами уч дафъа қайтарилиб, охирисидан сўнг ҳжо тушуб қолади.

Бир мисраъ: — V — — — V — — — V — — |

Лаълидин жонимға ўтлар ёқилур
 — V — — — V — — — V — —
 Қоши қаддими жафодин ё қилур
 — V — — — V — — — V — —
 Мен вафоси ваъдасига шод мен
 — V — — — V — — — V — —

Ул вафо билмамки қилмас ё қилур

— V — — — V — — — V —

Лутфий³⁶

Араб-эрон арузида бу вазннинг исми «Рамал-мусаддас-махзуф» бўлиб, ҳар бир мисраъини «Фоилогун фоилогун фоилогун» блан ўлчайдилар.

II. Бу вазннинг ҳар мисраъида V V — — тўплами уч дафъа қайтарилади. Учинчи дафъа охириги тўлуқ ҳжо тушуб қолади.

Бир мисраъ: V V — — V V — — V V —

Бу вазнда мисраънинг биринчи қўш ҳжоси бўлган V V ни баъзи мисраъларда — V формасига солиш ҳам мумкун бўлгани каби, охириги V V — тўплами — — формасига солиш ҳам мумкун.

Ким эди Боқийи Тархон билингиз

V V — — V V — — V V —

Билибон қисса сарига келингиз

V V — — V V — — V V —

Ўзи Абдул Алибек фарзанди

V V — — V V — — — —

Курратул айни бажоҳ пайванди

— V — — V V — — — —

Отаси давлатида мирзоёе

V V — — V V — — — —

Ҳар замон бошида бир савдойи

— V — — V V — — — — \

«Шайбонийнома»дан³⁷

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Рамал-мусаддас-махбун-махзуф» дир. Ҳар мисраъини «Фоилогун фоилогун фоилогун» блан ўлчайдилар.

III. Бу вазнда ҳар мисраъ бир ҳжо тўпламининг такроридан эмас, беш қисқа ва олти тўлуқ ҳжонинг «ист» сиз ва аралаш тизилишидан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: — V — — V — V — V V —

а) Бу мисраънинг биринчи қўш ҳжосини V V формасига солиш ҳам мумкун.

б) Мисраънинг охиридаги V V — ҳжоларини — — формасига солиш ҳам мумкун, буларнинг ҳаммаси бир вазн саналади.

Демак, бу вазн:

— V — — V — V — V V —

V V — — V — V — V V —

— V — — V — V — V — —

формаларининг ҳаммасидан иборатдир. Бу вазнда рамкани бу қадар кенг олишга сабаб мазкур уч формадаги ўзгаришларнинг оҳангида сезилмаслик даражада бўлгандир.

Ул парининг ҳаримиға гузар эт
Мени девона ҳолидин хабар эт
Дегил аввал анга саломимни
Яна арз айлагил пайомимни
Ким санго номалар равон қилдим
Ҳолатимнинг барин баён қилдим

Бобир³⁸

Улчови:

Ул парининг ҳари миға гуза рэт
— V — — V — V — V V —
Мени дево на ҳолидин хаба рэт
V V — — V — V — V V —
Деги лаввал анга сало мимни
V V — — V V — — V —
Яна арзай ла бу пайо мимни
V V — — V — V — — —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ҳафиф-маҳбун-мақту» дир. Ҳар мисраъини «Файлотун мафоилун файлу» блан ўлчайдилар.

IV. Бу вазнда ҳам такрор ва «ист» йўқ. Бир мисраъ уч қисқа ва саккиз тўлуқ ҳжонинг аралаш тизилишидан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: — V — — V — V — — —

Бунда ҳам мисраънинг бошида бўлган қўш ҳжони V V формасига айлантириш мумкин.

Боғ аро гул юзингни сен очғанда
— V — — V — V — — —
Лолалар чеҳрасида қон қолмайдир.
— V — — V — V — — —
Сочларингни тараб юрар сочғанда
— V — — V — V — — —
Мушки анбарга қадру сон қолмайдир
— V — — V — V — — —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ҳафиф-мужтасс» бўлиб, ҳар мисраъини «Файлотун мафоилун мафъулун» блан ўлчайдилар.

V. Бу вазннинг ҳар мисраъида — V V — тўплами уч дафъа такрор этилади ва учинчи тўпламдан ҳжо тушуб қолади.

Бу мисраъ: — V V — — V V — — V —

Шоир Муқимийнинг «Андижон зилзиласи тарихи» блан икки-уч ҳажвияси ва шу қатордан «Танобчи»си шу вазнда:

Саллалари бошларида оқ сават
— V V — — V V — — V —
Кўрпа тагида ҳама ўн уч қават
— V — — — V V — — V —

Қайсики қишлоққа тушар отидин
— V V — — V V — — V —
Элни йиғиб воқиф этар зотидин
— V V — — V V — — V —
Дерки, кўзунга ҳали кал жўжаман
— V V — — V V — — V —
Маҳдум аъзамлик ўзим хўжаман
— V V — — V V — — V —
Бизларга «эрхўб» бўладурлар тоға
— V V — — V V — — V —
Аммамизни эрларидир Нурота
Муқими (й) ³⁹

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Сарий-мусаддас-мат-ви-мавқуф» бўлиб, ҳар мисраъини «Муфтаилун муфтаилун фоилун» блан ўлчайдилар.

VI. Бу вазннинг ҳар мисраъида V — — тўплами тўрт дафъа такрор этилади ва тўртинчи тўпламидан сўнгги ҳжо тушуб қолади.

Бир мисраъ: V — — V — — V — — V —

Эрон адабиётида Фирдавси (й) нинг «Шоҳнома»си, Низоми (й)нинг «Искандарнома»⁴⁰си ва бир кўп жангномалар шу вазнда ёзилган. Қадим уйғур адабий ёдгори бўлган «Қутадғу билиг» блан Навойининг «Искандарнома»си ҳам шу вазнда.

Сабо эснайур, кўр, йогоч энг солур
V — — V — — V — — V —
Булут йиғла йурда чечаклар кулур
V — — V — — V — — V —
Бу мундоқ чечакликда кўнглум бугун
V — — V — — V — — V —
Сенинг бирла ўлтуриб овуноқтилар
V — — V — — V — — V —

Рабғузий¹⁾

Пари чехралар кўп жафо қилдилар
V — — V — — V — — V —
Ғаму дард ила мубтало қилдилар
V — — V — — V — — V —
Менинг рўзигорим қаро қилдилар.
V — — V — — V — — V —
Жафокорлар дур жафокорлар
V — — V — — V — — V —

Муҳаммад Алихон⁴¹

¹⁾ Мён Бузрук бу парчани бармоқ ва аруз вазнларининг аралашганидан ҳосил бўлган деган, янглишдир. Юқорида бу ҳақда сўз бўлди.

Араб-эрон арузида бунинг исми «Мутақориб-мусамман-маҳ-зуф» бўлиб, ҳар мисраъини «Фаулун фаулун фаулун фаул» блан ўлчайдилар.

VII. Бу вазннинг ҳар мисраъида V — — — тўплами уч дафъа такрор этилади, броқ учинчи дафъада тўпланинг охириги бир ҳжоси тушуб қолади.

Бир мисраъ: V — — — V — — — V — — —

Форсчада Низоми(й), Жоми(й), Хусравларнинг «Хусраву Ширин»лари шу вазнададир. Навоининг «Фарҳоду Ширин»и ҳам шу вазнададир.

Бу дам ким бўлди савдои димоғи

V — — — V — — — V — —

Маразларга тўланди жисми доғи

V — — — V — — — V — —

Кўнгулда қолмади сабру қарори

V — — — V — — — V — —

Элигдин борди барча ихтиёри.

V — — — V — — — V — —

Навойн⁴²

Араб-эрон арузида бунинг исми «Ҳазаж-мусаддас-мақсур» бўлиб, ҳар мисраъини «Мафойлун мафойлун-фаулун» блан ўлчайдилар.

VIII. Бу вазнда ҳар бир мисраъ беш қисқа ва олти тўлуқ ҳжонинг аралаш тизилишидан ҳосил бўлади:

Бир мисраъ: V — — V — V — V V — —

Сенинг оразингни боғ аро кўргач

V — — V — V — V V — —

Гулу ё суманга ким соладир кўз

V — — V — V — V V — —

Менинг ғамли оҳунолаларимни

V — — V — V — V V — —

Сабо сўйлабер хабар санамимга

V — — V — V — V V — —

Араб-эрон арузида бунинг исми «Музори-мусаддас-мақфуф-маҳзуф»дир. Ҳар мисраъини «Мафойлун фойлоту фаулун» блан ўлчайдилар.

IX. Бу вазнда ҳар мисраъ 5+6 тарзида иккига бўлунади, фақат ораларида «ист» бўлмайди.

Биринчи бўлуми — — V — V —

Иккинчи бўлуми V V — — —

тўпланидан иборат бўлади:

Мисраъ: — — V — V — V V — — —

Кулбамда бир нафас ўтуролмасдан
 — — V — V — V V — — —
 Ҳижрон жафоларин гапуролмасдан
 — — V — V — V V — — —
 Дарров чиқиб келиш бу зулумдир, бу
 — — V — V — V V — — —
 Мендек асир учун ўлумдир бу
 — — V — V — V V — — —

Бунинг араб-эрон арузида исми «Мунсариҳ-мусаддас-аҳраб-макфуф» бўлиб, ҳар мисраъини «Мафулу фойлату мафойлун» блан ўлчайдилар.

Х. Бу вазнда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси блан 5+6 тарзида иккига бўлунади:

Биринчи бўлуми — — V V — —
 Иккинчи бўлуми V — V — —
 тўпламидан иборат бўлади.

Бир мисраъ: — — V V — — V — V — —

Бизларда курашлар зафар ўпишган
 — — V V — — V — V — —
 Бизларда зафарлар кураш кучушган
 — — V V — — V — V — —
 Отган ўкумиздан ҳадаф қочолмас⁴³
 — — V V — — V — V — —
 Чеккан тигимиздан тараф қочолмас
 — — V V — — V — V — —

Бу вазнининг араб-эрон арузида исми «Қариб-мусаддас-аҳраб-макфуф» бўлиб, ҳар мисраъини «Мафулу мафойлу фойлотун» блан ўлчайдилар.

Ун икки ҳжоликлар туркуми

Бу туркумда 12 вазн мавжуддир.

I. Бу вазнда ҳар мисраъда V V — тўплами учта ярим «ист» блан тўрт дафъа такрор этилади. Ярм «ист»ларда турмай ўтуш ҳам мумкун.

Бир мисраъ: V V — V V — V V — V V —
 Борамиз, борамиз далаларни ёриб
 V V — V V — V V — V V —
 Ватан ишларини тузатиб бажариб
 V V — V V — V V — V V —
 Мана чашмаларин кулушиб оқиши
 V V — V V — V V — V V —
 Гулу лолаларин безагин тақиши
 V V — V V — V V — V V —
 Куласан азамат сочучи кўзига
 V V — V V — V V — V V —

Мана боғчаларин севиниб боқиши
 V V — V V — V V — V V —
 Далаларни ўйунга солиб борамиз
 V V — V V — V V — V V —
 Ишимизни назарга олиб борамиз
 V V — V V — V V — V V —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мутадорик-мусамман-махбун» бўлиб, ҳар мисраъини тўрт «Фанлун» блан ўлчайдилар.

Қадим эрон шоирлари бу вазнга «Наматбу» (яъни, ёқим-сиз) деб, бунда жуда оз шеър ёзганлар. Сўнги асрларда баъзилари икки мисраъни бир мисраъ қлиб, уни 24 лик вазнга чириб шеър ёздилар.

Машҳур Бедилнинг мана шу йгирматўртлик «Наматбу»да жуда ёқимли парчалари бор.

II. Бу вазнда ҳар мисраъ — V — — V — тўпламининг «ист»сиз икки дафъа такроридан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: — V — — V — — V — — V —

Сурмадан кўзларими қора қилдилар

— V — — V — — V — — V —

Бизни юз дард ила мубтало қилдилар

— V — — V — — V — — V —

Биз дуо айлаганда сўкуб ўтдилар

— V — — V — — V — — V —

Биз вафо излаганда жафо қилдилар

— V — — V — — V — — V —

Ҳашмат⁴⁴

Араб-эрон арузида бунинг исми «Мутадорик-мусамман-солим» бўлуб, ҳар мисраъини тўрт «Фонлун» блан ўлчайдилар.

III. Бу вазнда ҳар мисраъда V — тўплами олти дафъа «ист»сиз такрор этилади.

Бир мисраъ: V — V — V — V — V — V —

Фроқ аламлари блан саҳаргача

V — V — V — V — V — V —

Олов тконлар узра талпинар эдим

V — V — V — V — V — V —

Сенинг гўзал кулушларингни ёд этиб

V — V — V — V — V — V —

Замон-замон кўнгулни шод этар экан

V — V — V — V — V — V —

Видоъ этиб жўнаш замонин эслагач

V — V — V — V — V — V —

Яна заҳарли ёш тўкар, турар эдим

V — V — V — V — V — V —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ражаз-мусаддас-мах-

бун» бўлиб, ҳар мисраъини уч дафъа «Мафонлун» блан ўлчайдилар.

IV. Бу вазнда ҳар мисраъ иккита «ярим ист» блан 4+4+4 тарзида уч бўлумга бўлинади. Ҳар бўлуми — — V — тўпламидан иборатдир.

Бир мисраъ: — — V — — — V — — — V —

Чикдинг саҳар том устига юзпи очиб

— — V — — — V — — — V —

Тер донадан гулбарг уза шабнам сочиб

— — V — — — V — — — V —

Оқ танни оқ кўйлак қучиб олган эди

— — V — — — V — — — V —

Рашки менинг бағримга ўт солган эди

— — V — — — V — — — V —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ражаз-мусаддас-солим» бўлиб, уч дафъа «Мустафилун» блан ўлчайдилар.

V. Бу вазннинг бир мисраъи — V — — тўпламининг уч дафъа «ист»сиз такроридан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: — V — — — V — — — V — —

Кел эшит жоним дилимнинг мижаросин

— V — — — V — — — V — —

Бир боқиб қил чора дарди бедавосин

— V — — — V — — — V —

Бир табассум нури бирла кетгиз эй гул

— V — — — V — — — V — —

Булбули шўриданинг бахти қаросин

— V — — — V — — — V — —

Равнақ⁴⁵

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Рамал-мусаддас-солим» бўлиб, ҳар мисраъини уч «Фоилотун» блан ўлчайдилар.

VI. Бу вазнда ҳар мисраъ V — — — тўпламининг уч дафъа «ист»сиз такроридан ҳосил бўлади:

Бир мисраъ: V — — — V — — — V — — —

Енгиб чиқдиқ кураш майдонида, биздан

V — — — V — — — V — — —

Зафар байроғини ҳеч ким ололмайди

V — — — V — — — V — — —

Букулмас азмиз бор, чин қадамлар-ла

V — — — V — — — V — — —

Юрармиз, йўлни тоғлар ҳам тўсолмайди

V — — — V — — — V — — —

Араб-эрон арузида бу вазннинг исми «Ҳазаж-мусаддас-солим» бўлиб, ҳар мисраъини уч дафъа «Мафоилун» блан ўлчайдилар.

VII. Бу вазнинг ҳар мисраъида — V V — тўплами уч дафъа «ист»сиз такрор этилади.

Бир мисраъ: — V V — — V V — — V V —

Ўлтурайин қайда эса йўл тушаринг

— V V — — V V — — V V —

Балки тушар мен сари ҳам бир назаринг

— V V — — V V — — V V —

Бу вазнинг араб-эрон арузида исми «Ражаз-мусаддас-матви» бўлиб, ўлчови уч дафъа «Муфтаилун»дир.

VIII. Бу вазнда ҳар мисраъ V — — V — — тўпламининг «ист»сиз икки дафъа такроридан ҳосил бўлади:

Бир мисраъ: V — — V — — V — — V — —

Яна сенсиз оҳим ўти шуъла зандир

V — — V — — V — — V — —

Ки гардунға ҳар учқун оташ фикандир.

V — — V — — V — — V — —

Кириб ҳуж рам ичра кулу ўтни кўрсанг

V — — V — — V — — V — —

Бу сўзон кўнгул ул бир озурда тандур

V — — V — — V — — V — —

Қаён борса кўнглум анинг дардин истар

V — — V — — V — — V — —

Нединким мусофирга майли ватандир

V — — V — — V — — V — —

Навойи⁴⁶

Араб-эрон арузида бунинг исми «Мутадорик-мусамман-солим» бўлиб, ҳар мисраъини тўрт дафъа «Фаълун» блан ўлчайдилар.

IX. Бу вазнинг ҳар мисраъида иккита — V V — тўпламининг орасида битта — V — V тўплами ўрунлашган бўлади, «ист» йўқ.

Бир мисраъ: — V V — — V — V — V V —

Сайра гўзал қуш, очилди тоза чаман

— V V — — V — V — V V —

Оч, қанот оч, уч ки синди эски қафас

— V V — — V — V — V V —

Эски асоратли нолаларни унут

— V V — — V — V — V V —

Қайғули сайрашларин замони эмас

— V V — — V — V — V V —

Бу вазнинг араб-эрон арузида исми «Мунсариҳ-мусаддас-матви» бўлиб, ҳар мисраъини «Муфтаилун фонлоту муфтаилун» блан ўлчайдилар.

X. Бу вазнинг ҳар мисраъида иккита V V — — тўпламидан кейин бир V — V — тўплами келади. «Ист» бўлмайди.

Бир мисраъ: V V — — V V — — V — V —
Бу вазннинг биринчи қўш ҳжоси бўлган V V ни баъзи мисраъларда V формасига солиш ҳам мумкин.

Беракўр ул санамимдан сабо хабар
V V — — V V — — V — V —
Ки фроқи мени бағримни ёндирар
V V — — V V — — V — V —
Сол кўзимга қадамнинг губорини
— V — — V V — — V — V —
Йўқса ҳижрон мени тез кунда ўлдирар
— V — — — V V — — V — V —

Араб-эрон арузида бу вазннинг исми «Жадид-махбун» бўлиб, ҳар мисраъини «Фоилогун фоилогун мафоилун» блан ўлчайдилар.

XI. Бу вазннинг ҳар мисраъида иккита V V — — тўпламининг орасида бир V — V — тўплами ўрунлашган бўлади.

Бир мисраъ: V V — — V — V — V V — —
Бунда ҳам мисраънинг биринчи қўш ҳжоси бўлган V V ни баъзи мисраъларда — V формасига солиш мумкин.

Беракўр бир хабар сабо санамимдан
V V — — V — V — V V — —
Ки фроқинда чиқди жон баданимдан
V V — — V — V — V V — —
Юзи васли чамаи-чамаи гулим эрди
V V — — V — V — V V — — ;
Менга бер музда нозанин чамаиимдан⁴⁷
V V — — V — V — V V — —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Хафиф-махбун» бўлиб, ҳар мисраъини «Фоилогун мафоилун фоилогун» блан ўлчайдилар.

XII. Бу вазннинг ҳар мисраъида V — — V тўплами икки дафъа такрор этилиб, — V — — тўплами унга қўшулади.

Бир мисраъ: V — — V V — — V — V — —

Курашлар ва заҳарлар-ла бирга ўсдик
V — — V V — — V — V — —
Бутун тескариликлар-ла йўлни тўсдик
V — — V V — — V — V — —
Не очлик била бизларга қўрқу солмоқ
V — — V V — — V — V — —
Не ўтлар-ла, ўлумлар-ла ўчни олмоқ
V — — V V — — V — V — —
Нолиб бўлмади душманга бир нафас ҳам
V — — V V — — V — V — —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Қариъ-мақфуф» бў-

либ, ҳар мисраъини «Мафоилу мафонлу фоилотун» блан ўл-
чайдилар.

РУБОЪИ ВАЗНИ⁴⁸

Эрон шеърларида вазн эътибори блан нисбатан собит бир
вазиятга эга бўлмагани классик рубоъидир.

Қадим эрон халқ адабиётига маисуб бўлганига шубҳа қил-
маганимиз бу тарз шеърнинг вазни, юқорида кўрсатганимиз
«Арузи (й) хусусият» рамкасига юз фонз кирмайди ва кира ол-
майди.

Яъни, рубоъи вазннинг ҳар мисраъида ҳжолар сон ва сфат
эътибори блан айни миқдор ва айни тартибда бўлмайди.

Рубоъи вазнида бир мисраъ ўн ҳжолик бўлгани ҳолда ик-
кинчи мисраъ 13 ҳжоли бўла олади ва қисқа, тўлуқ ҳжо тар-
тибни ҳам буза олади.

Рубоъи вазни эрон халқ шеърининг жуда кўп севилган, жу-
да кенг тарқалган жонли бир вазни бўлгани учун буни аруз
рамкасига киргизиш мумкун бўлмаган.

Рубоъи учун йгирма тўрт вазн чиқарганлар ва у йгирма
тўрт вазннинг ҳар бирига бир исм таққанлар, ундан кейин ҳам-
масини «бир вазн» санаганлар! Яъни, бир рубоъи учун шу
«йгирма тўрт» вазннинг ҳар қандай тўрттасини олиш мумкун
деганлар. Бу «йгирма тўрт» вазннинг музика эътибори блан
асосан бир бўлуми уларнинг шундай бир ҳуқум беришларига
ёрдам этган.

Мен бу «йгирма тўрт» вазни ўзбек тилининг «мадд» сиз-
лик хусусиятларига қараб ўн бешга тушириб, тубандаги схе-
мани туздим:

«Рубоъи вазнлари»нинг схемаси

1.	— — —	— — —	— — — —	ўнлик
2.	— — V	— — —	— — — —	
3.	— — —	— — V	— — — —	ўнбирлик
4.	— — —	— V — V	— — — —	
5.	— — —	— — V —	V — — —	
6.	— — V	— — V V	— V V —	
7.	— — —	— — — —	— — — —	ўнйккилик
8.	— — V V	— — — —	V V —	
9.	— — V V	— V — V	— — — —	
10.	— — V V	— — V — V	— — — —	
11.	— — —	— V — V	— — V V —	
12.	— — —	— — V V	— — V V —	
13.	— — V V	— — V V	— — V V —	ўнучлик
14.	— — —	— — V V	— — V V —	
15.	— — V V	— V — V	— — V V —	

Энди бир-икки мсол берайлик:

Май таркини қилғали паришондур ман
— V V — V — V — — — —

Билмам қилур ишимни, ҳайрондур ман
— — V V — — V V — — — —
Эл барча пушаймон бўлуру тавба қилур
— — V V — — V V — — V V — —
Мен тавба қилиб мену пушаймондир ман
— — V V — V — V — — — —

Бобир⁴⁹

Ғам дафъи учун соғари саҳбо⁵⁰ яхши
— — V V — — V V — — — —
Ҳам суҳбат анга ҳамдами доно яхши
— — V V — — V V — — — —
Бу базм агар онлар ила топса вужуд
— — V V — — V V — — V V — —
Май сунғали бир соқийи барно яхши
— — V V — — V V — — — —

Хувайдо⁵¹

Андин бери ким қошимда ёрим йўқтур
— — V V — V — V — — — —
Ҳижронида жуз нолайн зорим йўқтур
— — V V — — V V — — — —
Дашт ичра қуюн каби қарорим йўқтур
— — V V — V — V — — — —
Саргашталигимда ихтиёрим йўқтур.
— — V V — V — V — — — —

Навойи⁵²

Унучликлар туркуми

Бу туркумда биргина вазн мавжуд бўлиб, у ҳам «ист»сиздир. Юқорида кўрганимиз ўниккиликларнинг тўққузунчи вазнига бир тўлуқ ҳжо (—) қўшулиши блан тузулади. «Ист» йўқ:

Бир мисраъ: — V V — — V — V — V V — —
Кўнглум аро бир ажаб муҳол ҳавасдур
— V V — — V — V — V V — —
Лабларидин ким ҳусули мумкун эмасдур
— V V — — V — V — V V — —
Турмади тан чок-чок уйида кўнгулким
— V V — — V — V — V V — —
Телба қуш ул, бул-ушалған эски қафасдур...
— V V — — V — V — V V — —
Куйса Навойи фроқ аро неажаб ким
— V V — — V — V — V V — —
Ул итик ўтдур, бу айни заъфда хасдур.⁵³
— V V — — V — V — V V — —

Навойи⁵⁴

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мунсарих-мусамман-матви-манхуз» бўлиб, ҳар мисраъини «Муфтаилун фоилоту муфтаилун фаъ» блан ўлчайдилар.

Унтўртликлар туркуми

Бу туркумда 14 вазн бор.

1. Бу вазнда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси блан 7+7 тарзда иккига бўлунади.

Ҳар бўлуми V — — V — — — тўпламидан иборат бўлади.

Бир мисраъ: V. — — V — — — V. — — V. — — —

Юзингдек қамар йўқдир қаддингдек шажар йўқдир

V — — V — — — V — — V — — —

Шажар бўлса ҳам анда лабингдек самар йўқдир

V — — V — — — V — — V — — —

Кўзим ашқининг руди⁵⁵ агар тунду тез андоқ

V — — V — — — V — — V — — —

Ки гар уйқу кўз сари келур ҳам гузар йўқдир

— — — V — — — V — — V — — —

Отин тутсалар ногоҳ кетар уйла ҳушим ким

V — — V — — — V — — V — — —

Бадан ичра руҳимдин дегайсан асар йўқдир.

V — — V — — — V — — V — — —

Кўнгил сўргали келдинг табибо шуни билким

V — — V — — — V — — V — — —

Ул оворадин сендек менга ҳам хабар йўқдир

V. — — V. — — — V — — V — — —

Навойи⁵⁵

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Тавил-мусамман-солим» бўлиб, икки дафъа «Фаулун мафоилун» блан ўлчайдилар.

Бунинг V — — V — — — бўлимларида тўртинчи ўринда турган қисқа ҳжони бешинчи ўринга ўтказиш блан V — — — V — — формасида янги бир вази чиқардилар ва «рамал-мусамман-маҳзуф» атаб, ҳар мисраъини икки дафъа «Мафойилун фаулун» блан ўлчайдилар. Бунинг музикада юқоридаги вазндан айирмаси йўқ.

II. Бу вазн тамоман I вазннинг ўзидир. Брок иккинчи бўлумнинг олтинчи ҳжоси V га айланади:

Бир мисраъ: V — — V — — — V — — V — V —

Чаман ичра бир булбул тонг отганда сайради

V — — V — — — V — — V — V —

Қи ёзнинг насимидан гулу лола яйради.

V — — V — — — V — — V — V —

Булут соя солганда кўкатларни бошига

V — — V — — — V — — V — V —

Гул очди табассумлар самонинг қуёшига,
V — — V — — — V — — V — V —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Тавил-мусамман-мақбуз» бўлиб, ҳар мисраъини «Фаулун мафоилун фаулун мафоилун» блан ўлчайдилар.

Бизча буни айрим бир вазн санаш мувофиқ эмас. Ё биринчи вазнга ё бундан сўнгра келадиган учинчи вазнга қўшиб юбориш мумкин.

Бу вазнда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси блан 7+7 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлуми V — — V — V — тўпламидан иборатдир.

Бир мисраъ: V — — V — V — V — — V — V —

Қуёш зар қанотларин қоқаркан майин-майин

V — — V — V — V — — V — V —

Учар нағмалар учар, қучар ҳисни тинмайин

V — — V — V — V — — V — V —

Кураш навбаҳордек гўзал нақшалар учун

V — — V — V — V — — V — V —

Кураш оташин кураш келар нашъалар учун

V — — V — V — V — — V — V —

Н. Раҳимий⁵⁷

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Музорей-мусамман-мақфуф-мақсур» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «Мафоилу фоилот» блан ўлчайдилар.

IV. Бунда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» воситаси блан 7+7 тарзида иккига бўлунади.

Броқ, ҳар бўлуми — V — V — — — тўпламидан иборат бўлади.

Бир мисраъ: — V — V — — — — V — V — — —

Гул юзунда зулфунгни боғ аро намоён қил

— V — V — — — — V — V — — —

Лола бирла сунбулингни доғ этиб паришон қил

— V — V — — — — V — V — — —

Гул ёқосини чок эт, ғунча бағрини қон қил.

— V — V — — — — V — V — — —

Соқие юзинг акса қилди бодани гулгун

— V — V — — — — V — V — — —

Лоларанг соғар тут базми гулистон қил

— V — V — — — — V — V — — —

Фазлийдан⁵⁸

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ҳазаж-мусамман-аштар» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «Фоилун мафоилун» блан ўлчайдилар.

V. Бу вазнда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси билан 7+7 тарзида иккига бўлунади, броқ ҳар бўлумни — — V V — — — тўплами ташкил қилади. Эрон адабиётида Ҳоқони(й)нинг «Мадойин» ва Лоҳутийнинг «Кремл» асарлари шу вазндадир.

Бир мисраъ: — — V V — — — — — V V — — —

Май бирла юзинг тим-тим аҳмарми⁵⁹ экан оё

— — V V — — — — — V V — — —
 Ё шуъла аро бир бир аҳгарми⁶⁰ экан оё

— — V V — — — — — V V — — —
 Ҳар сори қулоғингда гавҳарми экан ёхуд

— — V V — — — — — V — V — — —
 Ҳар жонибда ойнинг ахтарму⁶¹ экан оё

— — V V — — — — — V V — — —
 Рухсоринг узра тердин юз қатраки кўргуздинг

— — V V — — — — — V V — — —
 Гул баргида шабнамдан жавҳарму экан оё

— — V V — — — — — V V — — —
 Кўнглум қушиким қолмиш зулфинг аро саргардон

— — V V — — — — — V V — — —
 Савдо тунда учган шаппарму⁶² экан оё

Навойи⁶³

Араб-эрон арузида бу вазннинг исми «Ҳазаж-мусамман-аҳ-раб» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «Мафъулу мафоилун» блан ўлчайдилар.

VI. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» воситаси блан 7+7 тарзида иккига бўлунади.

Ҳар бўлумини — — V — V — — — тўплами ташкил қилади.

Бир мисраъ: — — V — V — — — — — V — V — — —

Домиға тушмаган кам турфа тузоқчи Ҳожим

— — V — V — — — — — V — V — — —
 Бермайди қилса нася судраб, чатоқчи Ҳожим

— — V — V — — — — — V — V — — —
 Енгил ҳазилни билмас нозу фроқчи Ҳожим

— — V — V — — — — — V — V — — —
 Кўрганда сўфи кундуз, оқшом қароқчи Ҳожим.

— — V — V — — — — — V — V — — —
 Минганда ўзни олғани эшак улоқчи Ҳожим

Муқими(й)⁶⁴

Ул ғамзадин ўқ отма онсиз бало қилурсен

— — V — V — — — — — V — V — — —
 Ҳуснинг билан жаҳонни чун мубтало қилурсен.

Лутфи(й)⁶⁵

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мужариқ-мусамман-ахраб» бўлуб, ҳар мисраъини икки дафъа «Мафъулу фонлотун» блан ўлчайдилар.

VII. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» воситаси блан 7+7 тарзида иккига бўлунади.

Ҳар бўлумини — V V — — V — тўплами ташкил қилади:

Бир мисраъ: — V V — — V — — V V — — V —

Шамъу гулу настарин ёд берур бўйидин

— V V — — V — — V V — — V —

Атрини мушку хўтан касб қилур мўйидин

— V V — — V — — V V — — V —

Гул юзидин мунғабил⁶⁶, сарв қадидин зоҳил

— V V — — V — — V V — — V —

Ранг олур муттасил лолаю гул бўйидин

— V V — — V — — V V — — V —

Жанга қилур юз ситам, кўнглума юз онча ҳам

— V V — — V — — V V — — V —

Кўз оқизар жўйи ғам шўхи бало жомидин

— V V — — V — — V V — — V —

Навойи⁶⁷

Араб-эрон арузида бу вазннинг исми «Мужариқ-мусамман-матви-макфуф» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «Муфтаилун фонлун» блан ўлчайдилар.

VIII. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» воситаси блан 7+7 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлумини V — — V V — — тўплами ташкил қилади.

Бир мисраъ: V — — V V — — V — — V V — —

Баҳор ўлди гулим кел гезайлик чаман ичра

V — — V V — — V — — V V — —

Қадаҳлар кўтарайлик гулу ёсуман ичра

V — — V V — — V — — V V — —

Ўтиб кетди у дамлар ки ер қорға ёпинмиш

V — — V V — — V — — V V — —

Етар эди ўлукдек, ки ётсин кафан ичра

V — — V V — — V — — V V — —

Қуёш хандаларидан ҳаёт оқди жаҳонга

V — — V V — — V — — V V — —

Ҳаёт шон берадир, шом бу шонли ватан ичра

V — — V V — — V — — V V — —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ҳазаж-мусамман-мак-фуф» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «Мафойлу мафойл» блан ўлчайдилар.

Бунинг ҳар бўлумини бир мисраъ қилиб «еттилик» тарзида ёзиш мумкун ва энгилроқдир.

Еттилигининг арузда исми «Ҳазаж-мураббаъ-макфуф»дир.

IX. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» блан 7+7 тарзида иккига бўлунади, броқ ҳар бўлумини — V — V V — — тўплами ташкил қилади.

Тонг насими эсаркан боғчаларда кезардинг
— V — V V — — V — V V — —
Лолаларни қучардинг, ғунчаларни ўлардинг
— V — V V — — — V — V V — —
Ўйнаб-ўйнаб ўтурғач, сув бўйида узанмиш
— V — V V — — — V — V V — —
Сабзаларнинг сочини бармоғинг-ла тарардинг
— V — V V — — — V — V V — —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мушокил-мусамман-макфуф» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «Файлоту мафойл» блан ўлчайдилар.

X. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» блан 7+7 тарзида иккига бўлунади, броқ ҳар бўлумини — — V — V V — — тўплами ташкил қилади:

Бир мисраъ: — — V — V V — — — V — V V — —

Сайр эт, қаро кечанинг энг сўнгги тин олишин

— — V — V V — — — V — V V — —

Ҳар соҳани ёруттар тонгнинг ипак кулишин

— — V — V V — — — V — V V — —

Гуллар кулар юз илан, қушлар гўзал сув илан

— — V — V V — — — V — V V — —

Бошланди қаршу олиш елларнинг интилишин

— — V — V V — — — V — V V — —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Басит- махбун» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «Мустафъилун файлун» блан ўлчайдилар.

XI. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» воситаси блан 7+7 тарзида иккига бўлунади.

Ҳар бўлумини — — V — — V — — тўплами ташкил қилади.

Бунинг юқоридағи вазндан фарқи шуки, унда ҳар бўлумнинг (V V) формасида бўлган учинчи қўш ҳжоси бунда (—V) формасидадир.

Бир мисраъ: — — V — — V — — — V — — V — —

Сайр эт, қора кечанинг энг сўнгги тин олганин

— — V — — V — — — V — — V — —

Ҳар соҳада яшаган, тонгнинг ипак кулганин

— — V — — V — — — V — — V — —

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Басит-солим» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «Мустафилун фоилун» блан ўлчайдилар.

XII. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» воситаси блан 7+7 тарзида иккига бўлунади. Броқ ҳар бўлумини — V — — — V — — тўплами ташкил қилади:

Бир мисраъ: — V — — — V — — — V — — — V —
 Нозаниним кел букун майли сахро айлагил
 — V — — — V — — — V — — — V —
 Лолани шармандау гулни шайдо айлагил
 — V — — — V — — — V — — — V —
 Чиқ хром эт ноз ила кўк чаманлар устида
 — V — — — V — — — V — — — V —
 Ёсуманлар устида бир нафас жо айлагил
 — V — — — V — — — V — — — V —

Ҳашмат

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мажид-солим» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «Фойлотун фойлун» блан ўлчайдилар.

Бундаги ҳжоларнинг жойини ўзгартиш блан тубандаги вазни чиқариш мумкун:

— V — — — V — — — — V — — — V — —

XIII. Бу вазн «ист»сиздир. Ҳар мисраъида уч дафъа такрор этилган — — V V тўпламига бир — — қўш ҳжоси илова қилинади.

Бир мисраъ: — — V V — — V V — — V V — —

Ошuftаси мен силсилаи мушки тарингни
 — — V V — — V V — — V V — —

Мафтуну бунга гўшинга осган гуҳарингни
 — — V V — — V V — — V V — —

Мен йўқ ҳама эл воласи нозук камарингни
 — — V V — — V V — — V V — —

Ҳай-ҳай на гўзал қошу на раъно қаду қомат
 — — V V — — V V — — V V — —

Пах-пах на бало золими танноз бир офат
 — — V V — — V V — — V V — —

Ҳувайдо⁶⁸

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ҳасаж-мусамман-мак-фуф-маҳзуф» бўлиб, ҳар мисраъини «Мафулу мафоилу мафоилу фаулун» блан ўлчайдилар.

Эрон шоирлари шу вазнда «Мустазод» (яъни орттирилган) исми блан яна бир вазн чиқарадилар: 14 ҳжодан иборат бўлган ҳар мисраъдан кейин айрим ярим мисраъ тарзида бир — — V V — — тўплами қўшадилар:

Гул сайрида юз ноз ила дилдор кезарди
 — — V V — — V V — — V V — —
 Сармасту тарабнок
 — — V V — —

Гуллар юзи олдида грифтор тушарди
 — — V V — — V V — — V V — —

Бемору жигар чок
 — — V V — —
 Гулшандагилар ол юзи тобиндан эмаркан
 — — V V — — V V — — V V — —
 Бир нашъайи савдо
 — — V V — —
 Май нашъаси дек ҳар тарафа завқ сочарди
 — — V V — — V V — — V V — — —
 Кўз сархуши бебок.
 — — V V — —

Кўрганимиз ярим мисраъни ҳар мисраъдан кейин ортдириш ёки ҳар икки мисраъдан кейин ортдириш мумкин.

Қадимги назариячилардан бир кўплари «Мустазод»ни ёлғиз шу кўрганимиз вазнга махсус деб биладилар, бошқа вазнларда «Мустазод» ёзишни «қоида»га мувофиқ эмас дейлар. Бу, албатта, қуруқ бир қоидачиликдан бошқа нарса эмас.

XIV. Бу вазнда ҳам «ист» йўқ. Икки дафъа қайтарилган — — V — V — тўпламининг ўртасида бир VV қўш ҳжонинг ўрун олишидан бу вазннинг бир мисраъи ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: — — V — V — V V — — V — V —

Минг захм урди ханжари ишқинг бу тан аро
 — — V — V — V V — — V — V —
 Бу танни ҳажр ташлади юз минг тикан аро...
 — — V — V — V V — — V — V —
 Булбулни қўймасинки бир ўт ёқди қасдиға
 — — V — V V — — V — V —
 Ҳар оташин гул вафосиз чаман аро
 — — V — V — V V — — V — V —

Навойи⁶⁹

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Музорий-мусамман-аҳраб-махзуф» бўлиб, ҳар мисраъини «Мафъулу фоилоту мафолу фоилун» блан ўлчайдилар.

Ўнбешликлар туркуми

Бу туркумда тўрт вазн бор.

I. Бу вазнда ҳар мисраъ уч «ист» блан 4+4+4+3 тарзида тўртга бўлунади:

биринчи бўлуми — V V —
 иккинчи бўлуми V — V —
 учинчи бўлуми — V V —
 тўртинчи бўлуми — — —

Бир мисраъ: — V V — V — V — — V V — — — —

Мен бла сен бу боғчанинг саҳнасида кезганда
 — V V — V — V — — V V — — — —

Икки юрак аламларин кўзга қараб сезганда
 — V V — V — V — — V V — — — —
 Жилмайишиб очилганин кўрган эдик бир
 — V V — V — V — — V V — — — —
 Тинглаб эдик унинг учун сайраганин
 — V V — V — V — — V V — — — —
 гулнинг
 булбулни (нг)

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Ражаз-мусамман-мат-ви-мақтуъ-махбун» бўлиб, ҳар мисраъини «Муфтаилун мафоилун муфтаилун мафулун» блан ўлчайдилар.

Фикримча, нисбатан комик бир характерга эга бўлган бу вазннинг ҳжо тартибларини тубандагича ўзгартириб, айти характерда бошқа вазнлар чиқариш ҳам мумкун:

ёхуд
 ва бошқалар.
 — V V — — V V — — V V — — — —
 — V V — V — V — V — V — — — —

II. Бу вазн «ист»сиздир. Ҳар мисраъида V V — — тўплами тўрт дафъа такрор этилиб, энг сўнгги тўпламнинг ҳжоси тушиб қолади.

Бир мисраъ: V V — — V V — — V V — — V V — —
 Бунинг биринчи қўш ҳжоси бўлган V V формасини баъзи мисраъларда — V формасига айлантириш ҳам мумкун.

Қоши ёсин му дейин, кўзи қаросин му дейин
 V V — — V V — — V V — — V V — —
 Кўнглума ҳар бирининг дарду балосин му дейин
 V V — — V V — — V V — — V V — —
 Бу кудурат аро рухсори сафосин му дейин...
 V V — — V V — — V V — — V V — —
 Турфа ҳолин му дейин, қадди нҳолин му дейин
 V V — — V V — — V V — — V V — —
 Мови кўнглак ўза гулранг қабосин му дейин
 V V — — V V — — V V — — V V — —

Навоий⁷⁰

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Рамал-мусамман-махбун-мақсур» бўлиб, ҳар мисраъини уч дафъа «Фоилотун» ва бир дафъа «Фаилун» блан ўлчайдилар.

III. Бу вазннинг ҳар мисраъида V — V — V V — — тўплами икки дафъа қайтарилади, иккинчи дафъасида энг сўнгги бир ҳжо тушиб қолади. «Ист» йўқдир.

Бир мисраъ: V — V — V V — — V — V — V V — —

Бунинг энг сўнгги уч ҳжоси бўлган V V — формасини баъзи мисраъларда — — формасига (икки узун ҳжого) айлантириш мумкун:

Бировки қўнди кеча ўзга ёрга ёри анинг
 V — V — V V — — V — V — V V —
 Қўзидин уйқу очарда не ихтиёри анинг
 V — V — V V — — V — V — V V —
 Қимки дилбари ағёр бирла тутти қарор
 V — V — V V — — V — V — V V —
 Ажаб эмасдир агар қолмаса қарори анинг...
 V — V — V V — — V — V — V V —
 Вафога чунки жаво дур эваз хўш ул тариф
 V — V — V V — — V — V — — —
 Ки, ишқ кишварида тушмағай гузори анинг...¹⁾
 V — V — V V — — V — V — — —
 Ҳаёт гулшанидан қайда бир тилар кўнглум
 V — V — V V — — V — V — V V —
 Ки, ғам хазониға бўлмиш бадал баҳори анинг
 V — V — V V — — V — V — V V —

Навойи⁷¹

Бу вазннинг араб-эрон арузида исми «Мужтасс-мусамман-махбун-мақсур» бўлиб, ҳар мисраъини «Мафоилун файлотун мафоилун файлун» блан ўлчайдилар.

IV. Бу вазннинг ҳар мисраъида — V — — тўплами тўрт дафъа такрор этилади. Брок, тўртинчи тўпланинг сўнгги ҳжоси тушиб қолади.

Бир мисраъ: — V — — — V — — — V — — — V —

Сурмадин кўзлар қаро, қўллар хинодин
 — V — — — V — — — V — — — V — лоларанг
 Ғозадин юзларда тобу ўсмадин қошлар таранг
 — V — — — V — — — V — — — V —
 Заъфарони кўйлак узра аргувони кам зуҳур
 — V — — — V — — — V — — — V —
 Рўймол оғушидин пешонанинг аҳволи танг
 — V — — — V — — — V — — — V —
 Барча нозик панжалар олтин йўзукдин зебнок
 — V — — — V — — — V — — — V —
 Қўл билагузукдин музайян нуқрадин оғизда
 — V — — — V — — — V — — — V — чанг
 Жавҳар осған ҳалқалар сиймин бонағўшида
 — V — — — V — — — V — — — V — банд
 Қўринур зулфи тунда субҳи содиқдек аранг.
 — V — — — V — — — V — — — V —

Фурқат⁷²

¹⁾ Юқорида ёзганимиз каби V V — ўрнида — — қўйилган.

Бу вазнининг араб-эрон арузида исми «Рамал-мусамман-маҳзуф» бўлуб, ҳар мисраъини уч «Фойлотун» ва бир «Фойлун» блан ўлчайдилар.

Унолтиликлар туркуми

Бу туркумда ўн вазн мавжуддир.

I. Бу вазнда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси блан 8+8 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлуми V V — V — V — — тўпламидан иборат бўлади.

Бир мисраъ: V V — V — V — — V V — V — V — —

Кеча дилбаримни кўрдим, ўтурар чаман ичинда

V V — V — V — — V V — V — V — —

Куладур баҳор суйа гул у ёсуман ичинда

V V — V — V — — V V — V — V — —

Неча қилмасин фиғонлар тунукун шкаста булбул

V V — V — V — — V V — V — V — —

Ки, кўрар гулини ҳар дам неча юз тикан ичинда

V V — V — V — — V V — V — V — —

Қаро сочларни юзга таратиб табассум этди

V V — V — V — — V V — V — V — —

Дедиларки, тонг отибдур негадир туман ичинда

V V — V — V — — V V — V — V — —

Бу вазнининг араб-эрон арузида исми «Рамал-мусамман-машкул» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «Фойлоту фойлотун» блан ўлчайдилар.

II. Бу вазнда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси блан 8+8 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлуми тўрт дафъа қайтарилган V — тўпламидан иборат бўлади. Демак, V — қўш ҳжоси айрим бир тўплам сфатида бутун мисраъда 8 дафъа такрор этилади.

Бир мисраъ: V — V — V — V — V — V — V — V —

Бу ўйноқ чройлик вазн учун мсол тополмадим.

Н. Раҳимийнинг «Баҳор севинчлари» деган бир шеъри бор, асосан шу вазнда. Лекин Раҳимий бу вазнининг ярим мисраъини бир мисраъ қилиб, «саккизлик» ёзган. Бу вазнининг оҳангини кўрсата олмоқ учун мен Раҳимийнинг шу «саккизлик» шеърини оламан. Раҳимий шеърининг бир мисраъи бу вазнининг ярим мисраъи миқдоридадир.

Нечун қадаҳ кўтармайин

V — V — V — V —

Насим эсар тегармайин

V — V — V — V —

Очилди лоззорлар

V — V — V — V —

Букун ватан чироқдай

V — V — V — V —

Сурурлар, ғурурлар

V — V — V — V —

Ғурурлар, сурурлар

V — V — V — V —

Шафақли навбаҳорлар

V — V — V — V —

Букун зафар саҳифаси,

V — V — V — V —

Кулар қучоғи боғдай
V — V — V — V —
Шарафлар, ифтихорлар,
V — V — V — V —

Тароналар саҳифаси
V — V — V — V —
Дуторни сайратарлар
V — V — V — V —

Н. Раҳимий⁷³

Фикримча, бу вазннинг ўнoltiлигига нисбатан саккизлиги энгилроқ ва чройлироқдир.

Бу вазннинг ўнoltiлигининг арузда исми «Ҳазаж-мусамман-мақбуз» бўлиб, ҳар мисраъини тўрт дафъа «Мафойилу» блан ўлчайдилар.

III. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» блан 8+8 тарзида иккига бўлунади.

Ҳар бўлумда уч дафъа (— V) ва бир дафъа (V —) тўплами тизилади: — V — V — V V —

Бир мисраъ: — V — V — V V — — V — V — V V —

Лабларингда жилмайшинг шаккар ичра жон дедилар
— V — V — V V — — V — V — V V —

Маст кўзларинг қарошин кўрдилар, амон дедилар
— V — V — V V — — V — V — V V —

Ойни оразинг ёнида билдиларки қул кабидир
— V — V — V V — — V — V — V V —

Лолани фроқинг аро бағрин этди қон дедилар
— V — V — V V — — V — V — V V —

Музика ва оҳанг нуқтаи назаридан бу вазннинг ўнтўртликлардан бўлган — V — V — — — — V — V — — — — дан айирмаси жуда оздир. Бунинг араб-эрон арузида исми «Муқтазам-мусамман-матви» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «Фойлоту муфтаилун» блан ўлчайдилар.

IV. Бу вазнда ҳар мисраъ V V — — тўпламининг тўрт дафъа «ист» сиз такроридан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: V V — — V V — — V V — — V V — —

Бу вазннинг биринчи қўш ҳжосини баъзи мисраъларда (V — —) формасига солиш ҳам мумкин.

Неча кундирки хабар топмамишам сймбаримдан
V V — — V V — — V V — — V V — —

На асардур хабаримдан, на хабардур асаримдан
V V — — V V — — V V — — V V — —

Назарим олдида ойсиз кечадин тийрароқ ўлди
V V — — V V — — V V — — V V — —

Ҳажр кундузлари то борди қуёшим назаримдан
V V — — V V — — V V — — V V — —

Келурам оҳ ила расволиғ ўтин ҳар сори сочиб
V V — — V V — — V V — — V V — —

Офият аҳли саломат қўпунгир раҳгуразимдан
V V — — V V — — V V — — V V — —

Навойи⁷⁴

Бунинг ҳар мисраъини бир «ист» воситаси блан

V V — — V V — — V V — — V V — —

формасида ёзиш оҳанглироқ бўлади.

На асардур хабаримдан, на хабардур асаримдан

V V — — V V — — V V — — V V — —

Ярим мисраъни бир мисраъ эътибор қилиб, саккизлик тарзида ёзиш ҳам мумкин. Араб-эрон арузида бунинг исми «Рамал-маҳбун» бўлиб, ҳар мисраъини тўрт дафъа «Фоилотун» блан ўлчайдилар.

V. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» блан 8+8 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлумда — — V — тўплами икки дафъа такрор этилади. Демак, ҳар мисраъ бир «ист» блан бўлунган тўрт — — V — тўпламидан иборат бўлади.

Бир мисраъ: — — V — — — V — — — — V — — — V —

Ақлимни олди бир боқиб эй дилбари раъно кўзунг

— — V — — — V — — — — V — — — V —

Солди бошимга ҳар замон юз минг туман савдо кўзунг

— — V — — — V — — — — V — — — V —

Илкинга олиб созни чиқсанг наво ҳар ён боқиб

— — V — — — V — — — — V — — — V —

Ушшоқ аро ўт солғуси гоҳо юзунг, гоҳо кўзунг

— — V — — — V — — — — V — — — V —

Комил Хоразмий⁷⁵

Жононга бордим бу кеча бир бир босиб астагина

— — V — — — V — — — — V — — — V —

Жонон ётур ноз уйқуда, солдим қўлим астагина

— — V — — — V — — — — V — — — V —

Халқ ашулаларидан

Бунинг араб-эрон арузида исми «Ражаз-мусамман-солим» бўлиб, ҳар мисраъини тўрт дафъа «Мустафъилун» блан ўлчайдилар.

VI. Бу вазнда ҳар мисраъ бир «ист» воситаси блан 8+8 тарзида иккига ажралади. Ҳар бўлум — V V — V — V — тўпламидан иборат.

Бир мисраъ: — V V — V — V — — — V V — V — V —

Зухра жабин санамлари чунки қўлига соз олур

— V V — V — — — — V V — V — V —

Нағмаси жонни зор этиб, тил ҳарокатидин қолур

— V V — V — V — — — — V V — V — V —

Гаҳ «баёти наср» ўқуб, гоҳ «ифори»син⁷⁶ чолур

— V V — V — V — — — — V V — V — V —

Базм эли сабрини олиб, рақсга жонларин солур

— V V — V — V — — — — V V — V — V —

Мутриб⁷⁷ — ҳуш навосининг шавқ физо⁷⁸ таронаси
— V V — V — V — — V V — V — V —

Комил⁷⁹

Бунинг араб-эрон арузида исми «Ражаз-мусамман-маҳбун-матви» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «Муфтаилун мафоилун» блан ўлчайдилар.

VII. Бу вазнда ҳам ҳар мисраъ бир «ист» воситаси блан 8+8 тарзида иккига бўлунади. Ҳар бўлуми икки дафъа — V V — — тўпламидан ташкил топади:

Бир мисраъ: — V V — — V V — — V V — — V V —

Сен бу саҳар сув бўйида соч тараб ўтурган эдинг

— V V — — V V — — V V — — V V —

Бир қарашинг бирла менинг бағрима ўт урган эдинг

— V V — — V V — — V V — — V V —

Бунинг араб-эрон арузида исми «Ражаз-мусамман-матви» бўлиб, тўрт дафъа «Муфтаилун» блан ўлчайдилар.

VIII. Бу вазннинг ҳар мисраъи V — — — тўпламининг «ист»сиз тўрт дафъа қайтарилишидан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: V — — — V — — — V — — — V — — —

Эсар еллар, гўвиллар қонли тўфондан заҳарханда

V — — — V — — — V — — — V — — —

Булутлар қоп-қора чоршаф каби ёзган қанотини

V — — — V — — — V — — — V — — —

Табиат чеҳрасини қоплаган минг йилли қор парда

V — — — V — — — V — — — V — — —

Ўлим—тош қалбли бир аждар каби очган қулочини

V — — — V — — — V — — — V — — —

Ғафур Ғулом⁸⁰

Қуёш, тингла! Наво, юксал! Наво янгра, кўнгил яйра!

V — — — V — — — V — — — V — — —

Буқун бизнинг тлақлар гуллаган, ҳой бўстон лола.

V — — — V — — — V — — — V — — —

Н. Раҳимий⁸¹

Бунинг араб-эрон арузида исми «Ҳазаж-мусамман-солим» бўлиб, ҳар мисраъини тўрт дафъа «Мафоилун» блан ўлчайдилар.

Ёш шоирлардан Усмон Носир бу вазннинг ярим мисраъини бир мисраъ қилиб, саккизлик шеър ёзган.

Юрак, сенсан менинг созим

V — — — V — — —

Тилимни найга жўр этдинг⁸²

V — — — V — — —

Бунинг арузда исми «Ҳазаж-маштур» бўлиб, ҳар мисраъини икки «Мафоилун» блан ўлчайдилар.

Вазнинг аслдаги узун қёсиға қарағанда шундай қисқартиргани тузурак бўлади деб ўйлайман.

IX. Бу вазнинг ҳар мисраъида — V — — тўплами тўрт дафъа «ист» сиз такрор этилади.

Бир мисраъ: — V — — — V — — — V — — — V — —

Нозаниним, кел бугунлар майл сахро айлагил сан

— V — — — V — — — V — — — V — —

Лолани шарманда қилғил, гулни шайдо айлагил сан

— V — — — V — — — V — — — V — —

Чиқ, хром эт, ноз бирла кўп чаманлар узра ҳар ён

— V — — — V — — — V — — — V — —

Ёсуманлар устида ҳам бир нафас жо айлагил сен

— V — — — V — — — V — — — V — —

Бу вазнинг араб-эрон арузида исми «Рамал-мусамман-солим» бўлиб, ҳар мисраъини тўрт дафъа «Фоилотун» блан ўлчайдилар.

X. Бу вазнда ҳар мисраъ V — V — V V — — тўпламининг «ист» сиз икки дафъа такроридан ҳосил бўлади.

Бир мисраъ: V — V — V V — — V — V — V V — —

Дединги ҳажр аро бир ишқ сўзу тобиға таскин

V — V — V V — — V — V — V V — —

Киши тамуғда қачон кўнгулнинг ўтини совутмиш

V — V — V V — — V — V — V V — —

Кўнгулга ҳар неча жабру қарору панд берур мен

V — V — V V — — V V V — V V — —

Бирини войки бошқармайин, бирини унутмиш

V — V — V V — — V — V — V V — —

Умид нахрини ашким билан не тоза қилай ким

V — V — V V — — V — V — V V — —

Самуми ҳажр ани кул айламиш, демаки: қурутмиш

V — V — V V — — V — V — V V — —

Навойи⁸³

Бу вазнинг араб-эрон арузида исми «Мужтасс-мусамман-махбун» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «Мафоилун фаилотун» блан ўлчайдилар.

Унсаккизлик

Бунда биргина вазн бор. Уч «ист» воситаси блан 5+4+5+4 тарзида бўлунади:

Биринчи бўлум V V — V —

Иккинчи бўлум — — V —

Учинчи бўлум V V — V —

Тўртинчи бўлум — — V —

Бир мисраъ:

V V — V — — — V — V V — V — — — V —

Чаман ичра бир булбул саҳар ёниб ўртаниб сайрар эди.

V V — V — — — V — V V — V — — — V —

Гулу ёсуман кун нурига ўзаниб кулиб яйрар эди.

V V — V — — — V — V V — V — — — V —

Бу вазн бундан сўнгра келатурган йирмаликнинг озгина ўзгаришидан бошқа нарса эмас ва бу ўзгариш музыкага фойда эмас, зарар берган; эрон шоирлари бу вазнда йўқ даражада оз ёзганлар.

Фикримча, бунинг ярим мисраъини бир мисраъ қилиб, тўқ-қизликқа айлантирилса ва шу тўққузлик ҳам V V — V — — — V — формасида эмас, — — V — V V — V — формасида ёзилса яхшироқ чиқади. Араб-эрон арузида бунинг исми «Комил-мусамман-музмар» бўлиб, ҳар мисраъини икки дафъа «Мутафоилун мустафъилун» блан ўлчайдилар.

Йирмалик

Бунда биргина вазн бор.

Бунда ҳар мисраъ икки «ист» воситаси блан 10+10 тарзида тўртга бўлунади. Ҳар бўлуми икки дафъа V V — V — тўп-лаמידан иборат бўлади.

Бир мисраъ:

V V — V — V V — V — V V — V — V V — V —

Менга ноз қилди тағофулинг дилужон дуъога югурдилар

V V — V — V V — V — V V — V — V V — V —

Кўз учи блан қарадинг кулиб талабига етди гадоларинг

V V — V — V V — V — V V — V — V V — V —

Фазлий⁸⁴

Бунинг араб-эрон арузида исми «Комил-мусамман-солим» бўлиб, ҳар мисраъини тўрт дафъа «Мутафоилун» блан ўлчайдилар.

КТОБДАГИ АРУЗ ВАЗНЛАРИ

(Қтобдаги тартиб блан)

Дафъа, 1. Мафулу Мафоил

— — V V — —

Ҳазаж-мураббаъ-ахраб-мақсур

«—» 2. Фоилун фааъл

— V — V — — V — V —

Мутадорик-мусамман-мақтуъ

«—» 1. Муфтаъилун мафулун фаъ

Мураббаъ-матви-машкуф-мақтуъ

«—» 1. Фааъ фаулун фааъ фаул

— V V — — — V V

Мутақориб-атрам-мақсур

«—» 3. Фаулун

V — — V — — V — —

Мутақориб-мусаддас-солим

«—» 1. Мафулу мафилун фаулун

Ҳазаж-мусаддас-аҳраб-макфуф-мақсур

«—» 2. Фаълун фаълун

— V — — — V — —

Мутақориб-мусамман-аслам

«—» 2. Фоилун фааъл

— (V — V — — V — V —

Мутадорик-мусамман-мажнун-мақтуъ

«—» 2. Фаулу фаълун

V — V — — V — V — —

Мутақориб мусамман мақбуз аслам

«—» 2. Муфаалатун

V — V V — V — V V —

Вофир-мураббаъ-солим

«—» 2. Фаъ фаулун

— V V — — — V V — —

Мутақориб-мусамман-асрам

«—» 1. Мафулу мафоилу фаулун

— — V V — — V V — —

Ҳазаж мусаддас аҳраб мафдуф

«—» 1. Фоилотун фоилотун фоилун

— V — — — V — — — V —

Рамали-мусаддас-маҳзуф

«—» 1. Фаилатун фаилотун фаилун

V V — — V V — — V V —

Рамал-мусаддас-мажнун-маҳзуф

«—» 1. Фаилатун мафаилун фаилун

V V — — V — V — V V —

Ҳафиф мажнун мақтуъ

«—» 1. Фоилотун мафоилун мафулун

— V — — V — V — — — —

Ҳафиф-машъас

«—» 1. Муфтаилун муфтаилун фоилун

— V V — — V V — — V —

Сарий-мусаддас-матвиъ-мавқуф

«—» 1. Фаулун фаулун Фаулун Фаул

Мутақориб-мусамман-маҳзуф

V — — — V — — — V — —

«—» 1. Мафоилун мафоилун фаулун

Ҳазаж-мусаддас-мақсур

«—» 1. Мафоилу фоилоту фаулун

V — — V — V — V V

Зорий-мусаддас-макфуф-маҳзуф

«—» 1. Мафоилу фоилоту мафоилун
— — V V — V V — — —

Насиҳ-мусаддас-ахраб-макфуф

«—» 3. Фоилун
— V — V —

Мутадорик-мусамман-мажнун

«—» 1. Мафулу мафоилу фоилотун
— — V V — V — V — —

Мақраб-мусаддас-ахраб-макфуф

«—» 1. Фоилун
— V — V — V — V — V —

Мутадорик-мусамман-солим

«—» 3. Мафоилун

Ражаз-мусаддас-мажнун

«—» 3. Мустафилун
— — V — — — V — — — V —

Ражаз-мусаддас-солим

«—» 3. Фоилотун
— V — — — V — — — V —

Рамал-мусаддас-солим

«—» 3. Мафоилун
V — — — V — — — V — — —

Ҳазаж-мусаддас-солим

«—» 3. Муфтаилун
— V V — — V V — — V V —

Ражаз-мусаддас-матви

«—» 2. Фоилун мафоилун
— V — V — — — — V — V — — —

Ҳазаж-мусамман-антар

«—» 2. Мафулу фоилотун
— — V — V — — — — — V — V — — —

Ҳазаж-мусамман-ахраб

«—» 2. Мафулу фоилатун
— — V — V — — — — — V — V — — —

Мунсариҳ-мусамман-ахраб

«—» 2. Муфтаилун фоилун
— V V — — V — — — V V — — V —

Мунсариҳ-мусамман-матвиъ-мавқуф

«—» 2. Мафоилу мафоил
V — — V V — — V — — — V V — — —

Ҳазаж мусамман макфуф

«—» 2. Фоилоту мафоил
— V — V V — — — — V — V V — — —

Мушокил мусамман макфуф

«—» 2. Мустафилун фоилун
— — V — — — V — — — — V — — — V —

Басит-маҳбун

«—» 2. Мустафилун фоилун
 — — V — V V — — — V — V V —

Ҳадид-солим

«—» 1. Мафъулу мафоилу мафоилу фоилун
 — — V V — — V V — — V V — —

Ҳазаж-мусамман-макфуф-маҳдуф

«—» 4. Фаулун
 V — — V — — V — — V — —

Мутақориб-мусамман-солим

«—» 1. Муфтаилун фоилоту муфтаилун

Мунсариҳ-мусаддас-матвиъ

«—» 1. Фаилотун фаилатун мафоилун
 V V — — V V — — V — V —

Жадид-мажнун

«—» 1. Фаилотун мафоилун фаилотун
 V V — — V — V — V V — —

Ҳафиф-мажнун

«—» 1. Мафоилу мафоилу фоилотун
 V — — V V — — V — V —

Қариб-макфуф**РУБОЪИ ВАЗНЛАРИ**

Дафъа. 1. Муфтаилун фаилату муфтаилун фаъ
 — V V — — V — V — V V — —

Ҳазаж

Фаулун Мафоилун
 V — — V — — — V — — V — —

Тавил-мусамман-солим

Фоилатун фоилатун фоилатун

Рамал-мусамман-маҳдуд

Фаулун мафоилун фаулун мафоилун
 V — — V — — — V — — V — V —

Тавил-мусамман-маҳбуз

Мафулу фоилат мафоилу фоилун

Музореъ-мусамман-макфуф

«—» 2. Мафулу фоилатун
 — — V — V — — — — V — V — —

Музореъ-мусамман-ахраб

«—» 1. Муфтаилун мафоилун муфтаилун мафулун

Ражаз-мусамман-матви-мақтуъ-мажнун

«—» 1. Фоилатун фоилатун фоилатун фаилун
 V V — — V V — — V V — — V V —

Рамал-мусамман-мажнун-мақсур

«—» 1. Мафоилун фоилатун мафоилун фаилун
 V — V — V V — — V — V — — V V —

Мажнун-мусамман

«—» 2. Фоилату фоилатун
V V — V — V — — V V — V — V — —

Рамал-мусамман-машкул

«—» 2. Мафоилун
V — V — V — V — V — V — V — V —

Ҳазаж-мусамман-мақбуз

«—» 2. Фоилату муфтаилун
— V — V — V V — — V — V — V V —

Муқтазаб мусамман матви

«—» 4. Фаилотун
V V — — V V — — V V — — V V — —

Рамал-мажнун

«—» 4. Мустафилун
— — V — — — V — — — V — — — V —

Ражаз мусамман солим

«—» 2. Мафоилун
V — V — V — V —

Ҳазаж-маштур

«—» 4. Фаилотун
— V — — — V — — — V — — — V — —

Рамал-мусамман-солим

«—» 2. Мафоилун фоилотун
V — V — V V — — V — V — V V —

Мужтасс-мусамман-мажнун

«—» 2. Мутафоилун мустафилун
V V — V — — — V — V V — V — — — V —

Комил-мусамман-музмар

«—» 4. Мустафилун
— — V — — — V — — — V — — — V —

Комил-мусамман-солим

ИЗОҲЛАР

1. Илм уш-шеър — шеър илми. Араб тилида ёзилган кўлгина рисолалар бор. Биргина Форобийнинг «Китоб уш-шеър» асари бунга мисол бўлиши мумкин.
2. Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Асарлар. XIV жилд, Тошкент, 1967, 133—182-бетлар.
3. Ҳжо вази — бармоқ вази назарда тутилади.
4. Камият ва кайфият — бу ерда: миқдор ва сифат.
5. Мён Бузрук. Ижодий йўлимиз ҳақида. «Ўзбек совет адабиёти», 1935, 2-сон.
6. Ушбу парча Миён Бузрукнинг юқорида кўрсатилган мақоласидан олинган.
7. Басит — луғавий маъноси: ёйиқ. Халил Ибн Аҳмад тизимида учинчи баҳрнинг номи. Бу ерда: аслида оддий, жўн ҳодисани ёйиб тушунтириш.
8. «Уштур ва шеъри араб дар холатаст у тараб» — Саъдий Шерозийнинг байти. М а з м у н и: Араб шеъри унинг ҳолатидан дарак беради.
9. Халил ибн Аҳмад — машҳур араб арузчиси. Тўла исми Абд ар-Раҳмон ал-Халил ибн Аҳмад ал-Аздий (718—786). Араб тили ва адабиёти, товушлар назарияси ва мусиқа илми билан шуғулланган. Аруз ҳақидаги рисоласи бизгача етиб келмаган, унинг асосий мазмунигина қайд сифатида мавжуддир. «Айн китоби», оҳанг ва ритм масалаларига бағишланган рисолаларидан унинг назариясини ўрганиш мумкин. У ҳақда қаранг: Э. Талабов. Араб арузи. Тошкент, 1977, 5—6-бетлар.
10. Ахфаш — тўла номи: Абу-л-Ҳасан-Саъид ибн Мусъад ал-Ахфаш, арузшуносларнинг Басра мактаби вакиллари. Халил ибн Аҳмаднинг назарияси бўйича арузда 15 та баҳр тавсия этилган. 16-баҳр — Мутадорик (луғавий маъноси: кейин англашилган) шу олим томонидан қўшилган.
11. «Бурхон Қатеъ» — Қадимги форс маъхазларидан.
12. Ибни Қайс — Шамсиддин Муҳаммад бини Қайс Розий назарда тутилади (бу ҳақда қуйида маълумотлар бор).
13. Маъхаз — манба, материал. Бу ерда кўрсатилган «Табодат уш-шуаро» китоби XIII асрга тааллуқли. «Табарий» — машҳур «Тарихи Табарий» («Пайғамбар ва подшоҳлар тарихи»). Асарнинг тўла нашри бизгача сақланмаган, қисқа нашри 1879—1901 йилларда Де Гье тарафидан Лейденда нашр қилинган. Фитрат Юсуф Баёний таржимасидаги

- (1882) ўзбекча нусхани назарда тутаётган бўлиши керак.
14. «Фирдавсий ҳақидаги мақоламиз...» — Фитратнинг «Фирдавсий» («Социалистик фан ва техника», 1934, 10—11-бетлар), «Эртақлар ва ҳақиқат» («Машъала», 1934, 1-сон), «Абулқосим Фирдавсий замони ва муҳити» («Ўзбек совет адабиёти», 1936, 10-сон) мақолаларида бу фикр қайд этилган.
 15. Ал-Маарий — машҳур араб шоири. Милодий 979 йил 28 сентябрда Суриянинг Мааррат ан-Нуъмон шаҳрида туғилган. Байт унинг «Лузумийят» асаридан олинган.
 16. Бу ҳақда қаранг: Баҳром Сирус. Арўзи точики. Таҳқиқи интиқодий. Душанбе, 1963, 13—31-бетлар.
 17. Шамси Қайс — тўла номи: Шамсуддин Муҳаммад бинни Қайс Розий, эрон арузчиларидан. Унинг «Ал-мўъжам фи маоирн ашъор ал-ажам» асари (Техрон, 1935) назарда тугилади.
 18. Бу ўринда Навоийнинг «Мезон ул-авзон», Бобурнинг «Аруз рисоласи» (яъни «Мухтасар») назарда тугилади. Бу эслатишнинг ўзиёқ Фитрат Навоий ва Бобур асарларидан яхши хабардор эканини далиллайди. Бу қайд ўз-ўзидан ўзбек арузчилари кўп такрорлаган «Бобурнинг рисоласи биринчи марта 1968 йили Ўзбекистонга келтирилгани» (Қаранг: Саидбек Ҳасан. Бобурнинг Мухтасар асари ҳақида. Кириш мақола // Бобир. Мухтасар. Тошкент, «Фан», 1971, 6-бет) ҳақидаги фикрнинг асоссиз эканини тасдиқлайди. Китоб мутолаасидан муҳтарам ўқувчилар ҳам яхши англашлари мумкинки, Фитратнинг қўлида Бобур рисоласининг нусхаларидан бири бўлган.
 19. Фитрат келтирган кўчирма ушбу манбадан олинган: Муҳаммад Фуад Кўпрулу. Турк Едебийати тарихи. Истанбул. «Милли матбаа», 1926, 165-бет.
 20. Кназ — «князь» сўзининг бузилган шакли. Бу сўз Миён Бузрукнинг мақоласида подшоҳ маъносида қўлланилгани учун Фитрат ҳам уни айнан сақлаган.
 21. Ушбу парча ҳам Миён Бузрук мақоласидан келтирилган.
 22. Фитратнинг бу эътирофи кўплаб халқ қўшиқлари мисолида тасдиқланади. Масалан, машҳур халқ қўшиқларидан бири Рамал баҳрида ёзилганини эслайлик:

Оқ илон, оппоқ илон, ойдинда ётгонинг қани,
 Мен ёмондин айрилиб яхшини топгонинг қани?
 — V — — — V — — — V — — — V —

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

23. Бундай қавс ичида кўрсатилган сўз ва ҳарфлар Фитрат асарида учрамаган, бироқ шу кун имло қоидаларига биноан ишлатилиши лозим бўлган белгилардир.
24. Айрим сабабларга кўра, «Аруз ҳақида»ги рисоланинг маъна шу ўрнида жузвий қисқартиришлар бор.
25. «Маддлик» — чўзиқлик, давомлилик.

26. «Узун чўзғилик тиллар учун»— айрим тилларда чўзиқ унли жуда кўп ишлатилади. Масалан, араб ва форс тиллари шундай тиллардан. Ўзбек тилида эса чўзиқ унлилар қаторида қисқа унлилар ҳам борки, улар аруз табиатига кўп ҳолларда мос келавермайди.
27. «Фаръи(й) рукнлар»—«фаръ» сўзининг луғавий маъноси: қисм, бўлак. «Аслий рукн»ларнинг қисқариши ёки орттирилишидан ҳосил бўлган ҳосила рукнлар деб ҳам қабул қилиш мумкин.
28. Зиҳофот—зиҳофлар. Арузда бир баҳрнинг ичида бўладиган товуш ўзгаришлари. Масалан, қисқа унлининг вазн талаби билан чўзилиши каби ҳоллар.
29. Эргаш — машҳур шоир Эргаш Жуманбулбул ўғли назарда тутилган.
30. Ушбу ва бундан кейинги парчалар ҳам Навоий асарларининг кейинги нашрлари билан солиштирилиб, Фитратдаги айрим жузъий хатоликларни тузатган ҳолда келтириляпти. 4- мисрадаги «Ўт узра...» кейинги нашрларда «Қум узра...» деб берилади. Солиштириш учун қаранг: Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 9- жилд, Тошкент, 1992, 180-бет.
31. Бу парча бир вазнда ёзилгани учун Фитрат сўнгги мисрани келтириш билан чекланыпти. Фақат «ўт» сўзи «қўр» билан алмаштирилган. Фитрат, бизнингча, бу парчани ёдаки келтирган бўлиши эҳтимол.
32. Н. Раҳимий — юқорида эслатилган адиб.
33. Бухороли Исмат — тўла номи: Хожа Исмат Бухорий (1365—1436), машҳур шоир. Навоий у ҳақда «Мажолис ун-нафоис» асарида тўхталади. Бизгача 8 минг байтли бир девони ва «Иброҳим Адҳам» номли 1035 байтли достони етиб келган.
34. Комил — машҳур шоир Комил Хоразмий (1825—1919) назарда тутилади.
35. Ғазал тўла ҳолда ушбу нашрда келтирилган: Бобир. Танланган асарлар. Тошкент, 1958, 38- бет.
36. Ушбу туюқ Лутфий асарларининг кейинги нашрларидан ҳам ўрин олган.
37. Бу парча Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» асаридан олинган. Қиёслаш учун қаранг: *Муҳаммад Солиҳ*. Шайбонийнома. Тошкент, 1989, 40- бет.
38. Ушбу парча Бобурнинг «Маснавий»ларидан олинган. Солиштириш учун қаранг: *Бобур*. Танланган асарлар. 183-бет.
39. Танобчилардан олинган бу парчани Муқимий асарларининг кейинги нашрлари билан солиштирганда уларда вазн бузилган ҳолатларни кўриш мумкин. Эҳтимол, уларни Фитрат аруз қондасига мос келтириш учун тўғрилаб кетгандир. Эҳтимол, асарнинг Фитрат қўлида бўлган нусхасида шундай ёзилгандир. Ҳар ҳолда солиштириб қаранг: Муқимий, Асарлар тўплами. II том, Тошкент, 1960, 5—6- бетлар.

40. Навоийнинг «Искандарнома»си...— бу ўринда «Садди Искандарий» назарда тутилади. Фитрат қисқаликка интилиб, шундай атаган бўлса керак. Бундай номлаш олимнинг бошқа асарларида ҳам учрайди.
41. Муҳаммад Алихон — Мадалихон, Қўқон хонларидан. Амир Умархон ва Нодирабегимнинг ўғли.
42. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидан олинган бу парчанинг кейинги йиллар нашри учун қаранг: Алишер Навоий, МАТ, 8- жилд, Тошкент, 1991, 195- бет.
43. Ҳадаф — нишон жойи.
44. Ҳашмат — XIX—XX аср бўсағасида ижод этган шоирлардан. Тазкиранавис сифатида ҳам шуҳрат қозонган.
45. Равнақ — Бу парча Паҳлавонқули Равнақ (1730—1700 йиллар охири) девонидан олинган.
46. Келтирилган ғазал Навоийнинг «Фавойид ул-кибор» девонидан. Солиштириш учун қаранг: Алишер Навоий., МАТ, 6- жилд, Тошкент, 1990, 132- бет.
47. Фитрат кўп ўринларда муаллифи кўрсатилмаган парчаларни ўзи вазн талабига мос келадиган қилиб ёзган. Айрим ўринларда эса маълум, ҳатто машҳур ғазалларни мазмунга «хиёнат» қилмаган ҳолда вазн талаби билан қайта «ишлаган». Бу парча ва бошқа намуналар бу фикрни далиллаши мумкин.
48. Арузшуносликка оид рисоаларда рубоий вазнлари алоҳида кўрсатилмаган. Фақат ҳар вазнга мос Бобур рубоийларини бериб кетган, холос. Шунинг учун ҳам Фитратнинг бу илмий ҳаракатига алоҳида эътибор билан қаралиши керак.
49. Бу рубоий ҳам «Бобур. Танланган асарлар» китобида бор, 155- бет.
50. Саҳбо — узум сувидан тайёрланган олий сифатли май.
51. Бу рубоий сўфий шоир Ҳувайдо қаламига мансуб.
52. Навоийнинг бу рубоийси «Ғаройиб ус-сиғар» даги 43- рубоийдир, унинг кейинги нашри учун қаранг: Алишер Навоий. МАТ, 3- жилд, Тошкент, 1988, 571- бет.
53. Мисранинг сўзма-сўз мазмуни: У тезликда, яъни ўткирликда ўткир, ҳолсизликда эса хазон кабидир.
54. Навоийнинг ушбу ғазали тўла ҳолда қуйидаги манбада келтирилган: Алишер Навоий. МАТ, 6- жилд, Тошкент, 1990, 139- бет.
55. Руд — ариқ, сой, ҳатто айрим ўринларда дарё маъносида қўлланилади.
56. Ушбу ғазал билан Навоий асарларининг кейинги нашри ўртасидаги фарқлар алоҳида ўрганилиши лозим бўлади. Солиштириш учун қаранг: Алишер Навоий, МАТ, 4- жилд, Тошкент, 1989, 123- бет.
57. Н. Раҳимийнинг бу шеъри шоирнинг тўпламларида учрамайди.
58. Фазлийдан келтирилган бу назм парчаси унинг девонидан олинган. Қўқон адабий муҳитида эътиборли шоирлардан

- ҳисобланган Фазлий «Мажмуаи шоирон» номли тазкира ҳам тузган.
59. Аҳмар — қизил.
 60. Аҳгар — лахча чўғ.
 61. Ахтар — юлдуз номи.
 62. Шаппар — кўршапалак.
 63. Бу парча Навоийнинг «Ғаройиб ус-сиғар» ига кирган 36-ғазалдан олинган. Унинг тўла матни учун қаранг: Алишер Навоий. МАТ, 3- жилд. Тошкент, 1988, 52- бет.
 64. Бу мухаммас Муқимийнинг «Ҳожи қадоқчи» ҳажвидан. Унинг тўла матни учун қаранг: Муқимий. Асарлар тўплами. 2- том. Тошкент, 1960, 45- бет.
 65. Ушбу парча Лутфий «Девон»идан олинган. Ғазалнинг тўла матнини ушбу манбадан ўқиш мумкин: Ўзбек адабиёти, I том, Тошкент, 1959, 435- бет.
 66. Мунғайил — «мунғай» сўзининг луғавий маъноси «қайғуланмоқ, букилмоқ (қайғудан)». Фитратнинг «Ўзбек адабиёти намуналари» га муҳаррирлик қилган Отажон Ҳошим бу сўзга *уёлган* деб изох беради (Фитрат. «Ўзбек адабиёти намуналари», Самарқанд-Тошкент, 1927, 300- бет).
 67. Бу ғазал Навоийники эмас, бу ерда янглиш кетган. Бизнингча, бу янглиш Фитратга тегишли эмас, чунки у «Ўзбек адабиёти намуналари» да айни ғазал матнини тўла келтириб, уни Бобурнинг бошқа асарлари қаторида кўради. Бироқ таассуфки, айни ғазал Бобур асарларининг 1958, 1961, 1983 ва бошқа йиллардаги нашрларида келтирилмаган. Фитратнинг қўлида Бобур девонининг нисбатан мукаммал нашрларидан бири бўлганини аввал қайд этган эдик. (Бунинг тафсилоти учун қаранг: Ҳ. Болтабоев. Бобуршоҳ Фитрат талқинида. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993, 12 март).
 68. Ҳувайдонинг ўйноқи бу ғазали мустазоднинг асл мисралари ёзилган вазнда битилган. Шунинг учун ҳам кейинги мустазод (луғавий маъноси орттирилган) ғазал тартибида ёзилган бўлса ҳам биз уни мустазод шаклида кўчирдик. Ўзбек шеъриятида бундан бошқа вазнларда мустазод яратилгани ҳам маълум.
 69. Навоийдан олинган ушбу парчанинг тўла матни учун қаранг: Алишер Навоий. МАТ, 3- жилд, 41—42- бетлар.
 70. Навоийнинг бу машҳур ғазалининг бир сатри «Кўзи қаҳринму дейи, кирлики заҳринму дейи» (2- байт, 1- сатр) тушиб қолган, натижада кўринишдан бу ғазал парчаси мухаммасга ўхшаб қолганки, уни зинҳор мухаммас деб қарамаслик керак. Бизнингча, Фитрат бу қадар янглишга бормайди, матбаа хатоси бўлса керак. Ғазалнинг тўла матни билан солиштириш учун қаранг: Алишер Навоий, МАТ, 4- жилд, 350- бет.
 71. Ушбу ғазал тўла матнининг кейинги нашрларида жузъий ўзгаришлар борки, уларни қиёсан ўрганиш муҳтарам на-

- войшуносларимизни қизиқтирса керак. Қиёслаш учун қаранг: Алишер Навоий, МАТ, 5- жилд, 245- бет.
72. Фурқатдан келтирилган машҳур ғазал матнида ҳам айрим ўзгаришлар бор. Бу ҳақда қаранг: Фурқат. Танланган асарлар. I том, Тошкент, 1959, 55- бет.
 73. Фитрат «Замонавий совет шоири» сифатида кўп ўринда Н. Раҳимийдан мисоллар келтиради. Таассуфки, қўлимизда шоирнинг бирор тўплами (чоп этилган) йўқлиги туфайли солиштириш имкони бўлмади.
 74. Ушбу парча Навоийга тааллуқли бўлиб, унинг тўла матни учун қаранг: Алишер Навоий, МАТ, 6- жилд, 304- бет.
 75. Комил Хоразмийнинг бу ғазали унинг девонида бор.
 76. «Баёти наср»— тўғрироғи, наср баёти. Шашмақом (яъни, олти мақом) «уч бутуққа» бўлинади. Улардан биринчиси ёлғиз куйдан иборат бўлиб, уни «мушкулот» деб атайдилар. Иккинчиси куй ва қўшиқдан иборат бўлиб, уни «наср» деб атайдилар, агар наср қисми куй ва ўйиндан иборат бўлса, бунга «уфор» деб ном берилади. Нафақат шоир, машҳур мусиқашунос бўлган Комил Хоразмий шунга ишорат қиляпти. Бу ҳақда маълумот Фитратнинг асарида ҳам учрайди: *Фитрат. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи.* Самарқанд-Тошкент, 1927, 13—17- бетлар.
 77. Мутриб — чолғучи.
 78. Шавқ физо — шавқ бағишловчи, шавқ берувчи.
 79. Ушбу ғазал Комил Хоразмий девонида бор.
 80. Бу парча Ғафур Ғулومнинг «Совет қаҳрамонларига» шеърдан олинган. Шеърнинг тўла матни учун қаранг: *Ғафур Ғулум.* Асарлар. Ўн томлик, I том, Тошкент, 1970, 131- бет.
 81. Наби Раҳимийнинг ушбу шеъри ва Ғафур Ғулумнинг юқоридаги асарларини тўла равишда аруз вазнида битилган деб бўлмайди. Гарчи бу бошланғич бандлар вазнга тушгани билан шеърларнинг кейинги сатрлари аруздан узоқлашиб кетган. Фитратнинг рисоласида кўрилганидек, арузни совет шоирларига боғлаш учун қилинган ҳаракат натижаси бўлса керак.
 82. Гарчи муаллифи кўрсатилмаган бўлса ҳам, бу парча Усмон Носирнинг «Юрак» шеърдан олингани китобхонларга маълум бўлса керак.
 83. Навоийнинг бу ғазали ҳам Фитрат келтирган парча билан солиштириб ўрганишга муҳтож. Қаранг: *Алишер Навоий.* МАТ, 5- жилд, 182- бет.
 84. Ушбу парча Фазлийнинг «Девон»идан олинган.

МУНДАРИЖА

Фитрат — арузшунос (<i>Ҳ. Болтабоев</i>)	3
Ёзучидан бир-икки сўз	14
Аруз ва аруз вазни	15
Аруз вазнининг тарихий ўсушига бир қараш	22
Аруз вазнларининг тузилиш қоидалари	31
Аруз вазнлари ва намуналари	36
Рубоъи вазни	53
Қтобдаги аруз вазнлари	69
Рубоъи вазнлари	72
Изоҳлар	74

АБДУРАУФ ФИТРАТ

АРУЗ ҲАҚИДА

(Адабиёт муаллимлари ва илм толиблари учун)

Тошкент «Ўқитувчи» 1997

Муҳаррир *Г. Насриддинова*
Бадий муҳаррир *Э. Нурмонов*
Техн. муҳаррир *Т. Грешикова*
Мусаҳҳиҳ *Л. Мирзааҳмедова*

ИБ № 7076

Тершга берилди 22. 10. 96. Босишга рухсат этилди 12. 05. 97. Формати 60×90^{1/16}. Тип. қоғози. Литературная гарн. Қегли 10 шпонсиз. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 5.0. Шартли кр.-отт. 5,25. Нашр. л. 4,94. 3000 нусхада босилди. Буюртма № 23.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. Навоний кўчаси, 30. Шартнома 13—51—96.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босмаханонасида босилди. Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй. 1997.